

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc 26.04.2018.IsI/Tar.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ЖЎРАЕВ ЗИЁВУДДИН МУҲИТДИНОВИЧ

**АЛ-МОВАРДИЙНИНГ
“АЛ-АҲКОМ АС-СУЛТОНИЙЯ” АСАРИ – МУСУЛМОН
ШАРҚИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТАРИХИГА ОИД МУҲИМ МАНБА
(XI АСР)**

Ихтисослик 24. 00. 01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2019

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата
доктора философии (PhD) по историческим наукам**

**Contents of Dissertation Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences**

Жўраев Зиёвуддин Мухитдинович

Ал-Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султонийя” асари – мусулмон Шарқи давлат бошқаруви тарихига оид муҳим манба (XI аср) 3

Juraev Ziyovuddin Muhitdinovich

The work “Al-Ahkâm al-sultâniyya” of al-Mâvardiy – an important source on the history of state governing of the muslim East (XI century).....23

Жураев Зиёвуддин Мухитдинович

Сочинение аль-Маварди “ал-Ахкаам ас-султаанийя” – важный источник по истории государственного управления мусульманского Востока (XI в.)..... 41

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 44

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc 26.04.2018.IsI/Tar.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

ЖЎРАЕВ ЗИЁВУДДИН МУҲИТДИНОВИЧ

**АЛ-МОВАРДИЙНИНГ
“АЛ-АҲКОМ АС-СУЛТОНИЙЯ” АСАРИ – МУСУЛМОН
ШАРҚИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТАРИХИГА ОИД МУҲИМ МАНБА
(XI АСР)**

Ихтисослик 24. 00. 01 – Ислон тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2019

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1PhD/Таг70 рақами билан рўйхатга олинган.

Диссертация Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.iiiau.uz ва «ZiyoNet» Ахборот-таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар: **Мунавваров Зоҳидилло Иномходжаевич**
сиёсий фанлар доктори, профессор

Илмий маслаҳатчи: **Тошқулов Жўрабой Ўринбоевич**
юримдик фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар: **Саидов Акмал Холматович**
академик, юримдик фанлар доктори, профессор

Лутфуллаев Ҳамидулло Муродуллаевич
тарих фанлари номзоди, катта илмий ходим

Етакчи ташкилот: **Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси**
ҳузуридаги Имом Бухорий халқаро
илмий-тадқиқот маркази

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc 26.04.2018.Isl/Таг.57.01. рақамли Илмий кенгашининг 2019 йил «_____» _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси 11-уй. Тел.: (+99871) 2440056, факс: (99871) 2440065, e-mail: info@iiiau.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (_____ рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси 11-уй. Тел.: (+99871) 244 00 56, факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiiau.uz).

Диссертация автореферати 2019 йил «_____» _____ да тарқатилди.

(2019 йил «_____» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Ш.А.Ёвқочев
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш раиси, с.ф.д., профессор

Д.А.Раҳимджанов
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш котиби, т.ф.н., доцент

С.С.Агзамходжаев
Илмий даражалар берувчи Илмий
кенгаш қошидаги илмий семинар
раиси, т.ф.д., профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳоннинг турли ўлкаларида яратилган ёзма манбаларда шарқона давлат бошқаруви ҳақидаги қимматли тажриба ўз аксини топган. Давлат ва ҳуқуқ тарихи ҳамда назариясига оид *الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي*. Абулҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Ҳабиб ал-Мовардий ал-Басрий ал-Бағдодий аш-Шофеъий (973-1058 йй., кейинги ўринларда – Абулҳасан Мовардий) нинг “ал-Аҳком ас-султониййа ва-л-валоёт ад-диниййа” (“Султонлик ҳукмлари ва диний бошқарув [қоидалари]”, кейинги ўринларда – “ал-Аҳком ас-султониййа”) асари ана шундай муҳим манбалар қаторига киради. Асарни ислом тарихи ва манбашунослиги нуқтаи назаридан ўрганиш катта назарий ва амалий аҳамиятга эга. Унда Мовардий яшаган давргача ақида ва калом илми (ислом ҳуқуқи, усул ал-фикҳ) таркибида ривожланиб келган мусулмон давлати бошқарув ҳуқуқи (фуруъ ал-фикҳ) ҳақидаги амалиёт назариясига оид тушунчалар ажратиб олиниб, сиёсий фикҳ мактабига асос солинган. Асарда баён этилган X–XI асрлардаги мусулмон давлати бошқарув тизими, ундаги мансаблар иерархияси, ер-сув масалаларини тартибга солиш, ўрмон ва тоғ-кон хўжалиқларини ташкил этиш, турли даражадаги мансабдорларнинг сиёсий-ҳуқуқий мақомига оид қимматли маълумотлар ўз аҳамиятини йўқотмагани туфайли ушбу манбани ўрганиш ҳанузгача давом этмоқда. Салжуқий ва ғазнавий сулолалар билан бир қаторда, асардан Темурий ва Бобурий ҳукмдорлар, Бухоро, Қўқон ва Хива хонлари ҳам фойдалангани ўзбек давлатчилиги тарихини ўрганиш учун унинг чуқурлаштирилган тадқиқотини амалга оширишни долзарб вазифага айлантиради.

Мусулмон Шарқи, жумладан, ўзбек давлатчилиги тарихини бирламчи манбалар асосида ўрганиш бўйича қимматли изланишлар амалга оширилган. “Ал-Аҳком ас-султониййа”дан ташқари, уларнинг энг муҳимлари қаторига Низомулмулкнинг “Сиёсатнома ёхуд сийар ал-мулук”, Амир Темурнинг “Темур тузуклар”и, Самандар Термизийнинг “Дастур ал-мулук”и, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг “Сулук ал-мулук”и каби асл манбаларга бағишланган тадқиқотларини киритиш мумкин. Уларда Мовардий томонидан шакллантирилган сиёсий фикҳ йўналиши тараққиётининг кейинги босқичлари билан боғлиқ муҳим ҳулоса ва мулоҳазалар баён этилган.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тарихга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. “...Тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири бўлиши керак”¹ эканлиги талаб этилмоқда.

Шунга биноан ватан тарихини ўрганишда асл манбаларга таяниш замонавий тадқиқотларнинг асосини ташкил қилмоқда. X–XI асрлар илм-фанига салмоқли ҳисса қўшган мутафаккир ва давлат арбоби, “Байт ал-ҳикма”нинг раиси бўлган мутакаллим ва фақиҳ Абулҳасан Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султониййа” асари Аббосий ҳукмдорлар Қодир Биллоҳ ва Қоим Биамриллоҳлар талабига кўра,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи // Халқ сўзи. 2016 йил 19 октябрь.

салтанат тузиш қонун-қоидаларини аниқ бир тартибга келтириш мақсадида ёзилган². Унинг манбашунослик тадқиқотини амалга ошириш, мамлакатимиз ва чет эл кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмалари, тарихий ва замонавий нашрлари, Ғарб ва Шарқ тилларига қилинган таржималари ҳамда унга бағишланган жиддий тадқиқотларни илмий муомалага киритиш манбашуносликнинг долзарб вазифаларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2017 йил 27 мартдаги ПҚ-2855-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2017 йил 24 майдаги 2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари аждодлардан қолган интеллектуал меросни ўрганишга қаратилган давлат сиёсати даражасидаги юксак эътиборнинг инъикоси бўлиб, диссертацион тадқиқот уларда қўйилган вазифалар ижросига муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация Республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодий шакллантириш” дастурининг устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Мовардийнинг илмий мероси, жумладан, “ал-Аҳком ас-султониййа” асарини ўрганиш узок даврни қамраб олади. Олимнинг ҳаёти, фаолияти ва илмий мероси, сиёсий-ҳуқуқий қарашларига оид ёзма манбаларни ўрганиш у яшаган вақтдан бошланган. Улар ўрта асрлардан то ҳозиргача мусулмон Шарқи ва Ғарб мамлакатлари ўқув муассасалари ҳамда илмий марказларида назарий манба сифатида ўрганиб келинмоқда. Абу Яъло, Низомулмулк, Абу Бакр Шоший, Бурхонуддин Марғиноний, Абу Бакр бин Аҳмад каби фақиҳлар шариатга оид асарлар яратиш, давлатчилик ҳақидаги таълимотларни ривожлантиришда Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султониййа” асари муҳим манба вазифасини ўтагани тўғрисида ижобий фикрлар билдиришган. Мовардийнинг “Адаб ад-дунё ва-д-дин” асари матнини нашр этган олим Мустафо ас-Саққо унга юксак баҳо берган. Унинг “Адаб ал-қози” асарини нашрга тайёрлаган Муҳий Ҳилол хулосаси, Ҳ.Гиббнинг Мовардий Шарқ давлат бошқаруви назарияси ҳақидаги қайдлари, “ал-Аҳком ас-султониййа” ношири, қувайтлик тадқиқотчи Аҳмад Муборак Бағдодийнинг қиёсий таҳлиллари мавзуга оид айрим қирраларга ойдинлик киритади.

“Ал-Аҳком ас-султониййа”нинг аҳамияти Мовароуннаҳр, Хуросон, Шимолий Африка каби минтақалар олимлари, жумладан, Абу Осим (ваф. 1068), Абу Исҳоқ ал-Шерозий (ваф. 1086), Ибн Салоҳ ал-Шаҳризурий (ваф. 1253), Бадриддин ибн Жамоа (ваф. 1343 й.), Ибн Халдун (ваф. 1406 й.) кабилар

² الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. مовардий. Ал-Аҳком ас-султониййа. ЎзРФА ШИ қўлёзмалар фонди, Р. № 7228/1. – варак. 1; الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. Мовардий. Ал-Аҳком ас-султониййа. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси қўлёзмалар фонди, ПВ. № 63. – варак. 1.

томонидан эътироф этилгани табақот, тарихий, ҳуқуқий, сиёсий ва адабий асарларда ўз аксини топган. Улардаги маълумотлар асосида Мовардийнинг сиёсий фикр фани тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳамда “ал-Аҳком ас-султонийя” асарида баён этилган давлатчилик таълимотининг илмий-амалий аҳамияти янада кенг очиб берилган.

Мовардий илмий меросини ташкил этувчи асарларнинг айримлари Ливан, Миср, Ироқ, Кувайт, Шотландия, Туркия ва Ўзбекистонда нашр этилган. Улар: “Тасҳил ан-назар ва таъжил аз-зафар [фи ахлоқ ал-малик ва сиёсат ал-мулук]”, “Аълам ан-нубувва”, “Адаб-ул-қози”, “Насихат ал-мулук”, “Ан-нукат ва-л-‘уйун: тафсир ал-Мовардий”, “Ал-икнаъ”, “Ал-визара”, “Адаб ал-визара”, “Қаванин ал-визара”, “Қаванин ал-визара ва сиёсат ал-мулук”, “Амсал ал-Қуръон”, “Ал-Ҳовий [фи фуруъ ал-фикр]”, “Амсал ал-хикам”, “Китоб фи-н-наҳви”, “Адаб ад-дунё ва ад-дин” кабилардир. Шунингдек, “ал-Аҳком ас-султонийя” асарининг арабча, туркча, французча, инглизча, немисча, урдуча, форсча нашрлари амалга оширилган. Уларга Мисрдаги Мустафо ал-Бобий ал-Ҳалабий кутубхонаси нашриёти томонидан 1966 йилгача ва кейинги йилларда амалга оширилган нашрлар³, Аҳмад Муборак ал-Бағдодийнинг тадқиқоти асосидаги “Дор Ибн Қутайба” кутубхонасининг 1989 йилдаги Кувайт нашри⁴, “Дор ал-кутуб ал-илмийя” кутубхонасининг Байрут нашрига⁵ асосланган Али Шафакнинг туркча таржимасини (1994 й.)⁶, Вафо Ҳ. Ваҳабанинг инглизча таржимасини (1996 й., Байрут)⁷, Ҳиндистон ва Покистонда чиққан Мавлавий Саййид Муҳаммад Иброҳимнинг урдуча таржимасини (2002 й. Гужарат, Лоҳур)⁸, Бағдод қозиси Қавомиддин Юсуф бин ал-Ҳасан ал-Ҳусайний аш-Шофеъийнинг форсча (1750 й., асарнинг дастлабки 10 боби) таржимасини, шунингдек, олмон тилидаги нашрларни киритиш мумкин⁹.

Булардан ташқари, Ғарб мамлакатларида “ал-Аҳком ас-султонийя”нинг француз, голланд ва инглиз тилларига қилинган таржималари нашр этилган. Kont Leon Ostrorogin томонидан “ал-Аҳком ас-султонийя”нинг илк 5 боби, кейин унинг тўлиқ французча таржимаси 1900-1906 йй. Парижда¹⁰, Асатуллоҳ Ятенинг

³ Al-Mawardi Abu 'l-Hasan. Al-Ahkam as-sultaniyya wa-'l-wilayat ad-diniyya. – Misr: Sharika maktaba wa matba'at Mustafa al-Babiy al-Halabiy, 1966.

⁴ الأحكام السلطانية و الولايات الدينية تأليف أبي الحسن علي بن حبيب الماوردي. (ت. 450 هـ) تحقيقه لدكتور أحمد مبارك البغدادي. جامعة الكويت. قسم الأحكام السلطانية و الولايات الدينية. الناشر السياسية. الناشر مكتبة مواردي. أ.ح.م. 390. – كувايط، 1989. – ب. 390.

⁵ الأحكام السلطانية و الولايات الدينية. تأليف أبي الحسن علي بن حبيب الماوردي. (ت. 450 هـ) الناشر مكتبة الدار الكتب العلمية بيروت-لبنان. 1992، م-327 ص.

⁶ Ebu'l-Hasan Habib el-Ma'verدي. El-Ahka'mu's-Sultaniye/Ceviren:Ali Shafak. – Istanbul: Bedir Yayinevi, 1994. – S.504.

⁷ Abu'l-Hasan al-Mawardi. Al-ahkam as-sultaniyyah. Introduction to «The Ordinances of Government», trans., Wafaa H. Wahaba (Lebanon: Garnet Publishing, 1996), xv.

⁸ www.KitobSunnat.com. (ت. 450 هـ) الأحكام السلطانية و الولايات الدينية تأليف أبي الحسن علي بن حبيب الماوردي. 416 b.

⁹ Ahkam-e Sultani Offentliches Rect im Islam von Mawardi//Prof. Mohammad Taghi Daeshpajouh, Persische Übersetzung von Hosseini-e Shafe'ii im 10. Jahrhundert (Hedschra) Manuskript bearbeitet und her ausgegeben von M.T.Daneshpajuh-Tschangiz Pahlavan. Blatter fur Kultur und Gesellschaft (3). Munster.– 2002. April. – 150 p. مواردي الاحكام السلطاني مواردي (علي بن محمد بن حبيب)/ترجمه: قوام الدين يوسف بن حسين حسني حسيني شافعي.– مونستر : ألمان. 1381/2002 فروردين.

¹⁰ Kont Leon Ostrorogin. El-Ahkam Es-Sultaniya, Traite' de Droit Public Musulman.– Paris, 1901; Ostrorogin L. Les constitutions politiques, trac. et commente'es d'apres Les sources orientales. – Paris, 1900-1906.

инглизча таржимаси 1996 й. Лондонда¹¹; Landesbibliothek, Gotha (Arab.ms.N1872) голландча/фламандча таржимаси Голландия¹² нашрлари шулар жумласидан.

Мовардий илмий меросини Ўзбекистонда ўрганишга бағишланган тадқиқотларнинг энг салмоқлиси олим қаламига мансуб “Дунё ва дин одоби” асарининг ўзбек тилига қилинган таржимасидир¹³. Шунингдек, академик А.Х.Саидов ва проф. А.Ш.Жузжонийнинг “Шарқ ва инсон ҳуқуқлари” асарида ҳам Мовардий мероси ҳақида сўз юритилганини зикр этиш зарур¹⁴.

Мовардий илмий меросини ўрганиш оламшумул кўлам касб этганига қарамай, “ал-Аҳком ас-султонийя”нинг қўлёзмалари, нашрлари, таржималарининг қиёсий таҳлилига бағишланган ўзбек тилидаги танқидий матншунослик ва манбашунослик тадқиқоти ҳамда унинг мукамал таржимаси ҳали амалга оширилмаган. Шунингдек, Мовардий асаридаги давлатчиликка оид маълумотларнинг ундан кейинги мутафаккирлар ижодига таъсири даражаси ҳам тадқиқ этилмаган.

Бундан ташқари, “ал-Аҳком ас-султонийя” асарининг Алишер Навоий номидаги ЎЗМК қўлёзмалар, нодир китоблар ва нашрлар фондидаги (Пв. № 63) ва ЎЗР ФА ШИда сақланаётган (Р. № 7228/1) рақамли иккита қўлёзмаси тадқиқотларга жалб этилмаган. Ваҳоланки, “Ал-Аҳком ас-султонийя”нинг Ўзбекистондаги қўлёзмалари унинг Кувайтдаги учта рақамсиз (Ирландиядаги Честер Битти кутубхонаси микрофильмлари № 4903, № 5085), Санкт-Петербургдаги (№ 6737), Туркиядаги (№ 377; № 378; № 379) қўлёзмаларидан мукамалдир. Мовардий илмий мероси кенг миқёсда ўрганилаётган бўлса-да, асарнинг Тошкент, Санкт-Петербург ва Туркия қўлёзмаларига асосланган манбашунослик, тарихшунослик, исломшунослик тадқиқоти ҳанузгача амалга оширилмаган.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси билан боғлиқлиги. Диссертация тадқиқоти Ўзбекистон Миллий университети илмий тадқиқот ишлари режаларига мувофиқ “Ўзбекистонда тарихшунослик ва манбашунослик муаммолари” мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султонийя ва-л-валоёт ад-динийя” асарининг ислом тарихи ва манбашунослигида тутган ўрнини асл манбалар асосида очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

- Мовардийнинг “Ал-Аҳком ас-султонийя” асаридаги мусулмон Шарқи давлат бошқаруви тизими ва мансаблар иерархиясини ўрганиш;
- Мовардий яшаган даврдаги ижтимоий, сиёсий ва мафкуравий вазият хусусиятларини аниқлаш, аллома ҳаёти ва илмий фаолиятига доир илмий тадқиқотларнинг умумлаштирилган хулосавий мажмуини яратиш;

¹¹ Abu'l-Hasan al-Mawardi. Al-ahkam as-sultaniyyah. The Laws of Islamic Governance/Translated by Asadullah Yate PhD. Kalamullah.Com. Ta-Ha Publishers Ltd. London, 1994. – 381 p.

¹² Голландия: Landesbibliothek, Gotha. Arab.ms. № 1872

¹³ Абулҳасан Мовардий. Дунё ва дин одоби. Таржимон ва сўзбоши муаллифи Абдуллоҳ Исмоил Махдум. – Тошкент: Hilol-nashr, 2017. – Б. 454.

¹⁴ Қаранг: Саидов А.Х., Жузжоний А.Ш. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 1998. – Б. 50-60.

– “Ал-Аҳком ас-султониййа”нинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси фондларидаги қўлёзмаларини ислом тарихи ва манбашунослиги нуқтаи назаридан тадқиқ этиш;

– асарда баён этилган X–XI асрларгача яратилган давлатчиликка оид манбалар ва мусулмон Шарқи давлат бошқарувида оид таълимотларнинг кейинги давр асарларига таъсирини таҳлил этиш;

– замонавий давлат бошқаруви усул ва методларини ишлаб чиқиш, такомиллаштиришда асқотадиган жиҳатларни аниқлаш.

Тадқиқот объектини Абулҳасан Мовардийнинг илмий-ижодий фаолияти ва унинг “ал-Аҳком ас-султониййа” асарида баён этилган мусулмон Шарқи давлат бошқаруви ҳақидаги қарашлар ташкил этади.

Тадқиқотнинг предметини Абулҳасан Мовардийнинг Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти ва Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасида сақланаётган “ал-Аҳком ас-султониййа” асари қўлёзмалари, шунингдек, унинг чет эл кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмалари ва нашрлари ташкил этади.

Тадқиқот усуллари. Диссертацияда манбашунослик ва тарихшунослик соҳаларига оид палеографик, архившунослик, исломшунослик, тарихийлик, мантиқийлик, холислик, цивилизациявий ёндашув, контент анализ, герменевтик, кодикологик, қиёсий ва тизимли таҳлил ҳамда илмий билишнинг бошқа усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги куйидагилардан иборат:

Мовардийнинг “Аҳл ас-сунна ва-л-жамоа” мазҳаблари пешвоси ҳамда “Байт ал-ҳикма” раиси сифатидаги фаолияти Хуросон, Мовароуннаҳр, Миср каби ўлкаларга ижобий таъсир кўрсатгани, жумладан, унинг саъй-ҳаракатлари билан зикр этилган ўлкаларда “Байт ал-ҳикма”нинг бўлимларига асос солингани улардаги илм-фан тараққиётига қўшимча туртки бергани исботланган;

олимнинг илмий меросида аҳолисининг кўпчилиги мусулмонлардан иборат мамлакатлар, жумладан, Ўзбекистонда динийлик ва дунёвийлик ўртасидаги яратувчан уйғунликни таъминлаш билан боғлиқ сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, диний-маърифий ва маънавий-ахлоқий мазмундаги муаммоларни ҳал этишга қаратилган ечимлар мавжудлиги исботланган;

“ал-Аҳком ас-султониййа” асарида баён этилган давлат бошқарувида оид таълимотнинг моҳиятини халифалиқдан, яъни соф шаръий бошқарувдан дунёвий мазмундаги султонлик бошқарувида ўтиш афзаллиги очиқ берилган;

“ал-Аҳком ас-султониййа” асарида радикал кучларнинг исломда гўёки дин ва давлатнинг ажралмас экани ҳақидаги бугунги иддаоларига қарши ғоявий курашда фойдаланиш, уларга амалий раддиялар бериш имкониятлари ёритиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари куйидагилардан иборат:

– Мовардийнинг илмий меросига тегишли 18 та асардан 17 таси мавжудлиги, 1 таси топилмагани, улардан 10 таси нашр этилгани аниқланган;

– “ал-Аҳком ас-султониййа” асарининг қўлёзма нусхалари, нашр ва таржималари туркумлаштирилган;

– мазкур асарнинг аббосий халифа Қодир Биллоҳ томонидан алоҳида эътироф этилгани, унинг давлат томонидан легитимлаштирилгани ва амалиётга жорий қилингани, мусулмон дунёси, жумладан, Хуросон, Афғонистон ва Туркистон ўлкаларидаги давлатлар учун амалий қўлланма бўлиб хизмат қилгани очиб берилган;

– асарнинг форс, француз, голланд, немис, инглиз, турк ва урду тилларига қилинган таржималарига оид маълумотлар илмий-танқидий умумлаштирилган;

– асарнинг адолатли давлатни ташкил этиш, ижтимоий муаммоларни ислоҳ қилиш, барқарор бошқарувни шакллантиришни кўзлаган янгича услубдаги мусулмон сиёсий ҳуқуқи руҳида яратилгани аниқланган;

– асарнинг ханафийлик ва шофеийлик мазҳаблари учун умумий бўлган диний-шаръий, дунёвий-ҳуқуқий, жумладан, Куръон, ҳадис, ижмоъ, қиёс, рай, урф-одат каби манбалари аниқлаштирилган;

– Мовардийнинг шаръий давлат бошқаруви ҳақидаги таълимоти ўзбек давлатчилигига оид тарихий манбаларда маълум даражада акс этгани, жумладан, Амир Темур “Темур тузуклар”идаги айрим ўринлар Мовардий асарида баён этилган бошқарув таълимотига ҳамоҳанглиги, унинг Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳоннинг “Сулук ал-мулук”, Муҳаммад Кубравийнинг “Фатовои Шайбоний”, Муҳаммад Шариф ал-Бухорийнинг “Фавоиди хоқонийа” каби асарларида ўз ифодасини топгани очиб берилган;

– “ал-Аҳком ас-султонийа” асарининг “мусулмон давлати бошқаруви тарихининг бошқа ёзма манбаларида акс этмаган X–XI асрларга хос маъмурий бошқарув, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар, ер-сув масалалари, ўрмон, тоғ-кон хўжаликлари, тарихий шахслар сиёсий фаолиятига аниқлик киритиш, давлат бошқарувидаги мансабдорларнинг сиёсий-ҳуқуқий мақомига оид қимматли маълумотларга бой экани, ўрганилаётган давр бўйича янги тадқиқотлар олиб бориш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилиши мумкинлиги аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги бирламчи қўлёзма манбалар, жумладан, Мовардийнинг илмий мероси, хусусан, “ал-Аҳком ас-султонийа” асарининг Мисрдаги – 1 та, Ўзбекистондаги – 2 та, Кувайтдаги – 5 та, Туркиядаги – 3 та, Санкт-Петербургдаги – 1 та ва Ирландиядаги – 1 та қўлёзмасидан бевосита фойдаланилгани, ёзма манбаларга асослангани, хулоса, таклиф ва тавсияларнинг амалиётга жорий этилгани билан мустаҳкамланган. Улар мавзуга оид араб, турк, форс, урду, француз ва инглиз – олти тилдаги замонавий нашр ва материалларни қиёсий ўрганишга таянган. Аллома илмий меросининг Шарқ давлатчилиги тарихида тутган муҳим ўрни ишончли тарихий асарлар ва асосли далиллар билан исботлаб берилган.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти “Ал-Аҳком ас-султонийа” асарининг Ўзбекистонда илк марта тадқиқ этилгани, унинг асосида мусулмон Шарқи тарихининг зиддиятли, айни пайтда мумтоз даврларидан бири бўлган X–XI асрлардаги давлат бошқаруви тарихи ва ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид қимматли маълумотлар танқидий умумлаштирилгани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти унда бошқарув тизимига оид амалдаги ўқув адабиётлари, жумладан, халқаро ва конституциявий ҳуқук

фанларининг тегишли қисмларини тўлдиришга хизмат қиладиган, шунингдек, миллий давлатчиликка доир илмий тадқиқотларни бойитадиган янги маълумотлар ўз аксини топганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. “Ал-Аҳком ас-султониййа” асаридаги XI асрга оид мусулмон Шарқи давлат бошқаруви ҳақидаги маълумотларни тадқиқ этиш юзасидан олинган хулоса ва таклифлар асосида:

– асарнинг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси “Қўлёзмалар, нодир ва алоҳида қимматга эга нашрлар хизмати фонди”да сақланаётган қўлёзмасини ЮНЕСКОнинг “Жаҳон хотираси дастури” (UNESCO “Memory of the World manuscripts”) га киритиш тавсия этилган, ундан кутубхонанинг “Шарқ давлатларида илм-фан ва санъат ривож тарихи” ҳамда “Ўзбекистоннинг маънавий бойлиги” каби мавзуларга бағишланган музей экспозицияларини шакллантиришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг 2019 йил 17 июлдаги 11-2475-сон маълумотнома). Қўлёзманинг тўлиқ матни Ўзбекистон Миллий кутубхонаси порталига жойлаштирилган (ЎЗМК, 2017 йил 14 февралдаги 03-22/153-сон маълумотнома). Илмий натижалар тадқиқотчиларга асарнинг бугунгача етиб келган қўлёзмалари ҳақидаги умумлаштирилган маълумотлар ҳамда унинг асл матнидан бевосита фойдаланиш учун имконият яратган;

– Ўзбекистон Миллий университетида ўқитилаётган “Замонавий давлат иш юритиш назарияси ва амалиёти, бошқарувни меъёрий ҳужжатлар билан таъминлаш”, “Давлат тилида иш юритиш”, “Жаҳон архивлари тарихи ва хорижий мамлакатларда архив иши”, “Музейшунослик ва архившунослик” ҳамда “Манбашунослик ва тарихшунослик” фанларда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2019 йил 09 январдаги 89-03-96-сон маълумотнома). “Замонавий давлат иш юритиш назарияси ва амалиёти, бошқарувни меъёрий ҳужжатлар билан таъминлаш” ўқув қўлланмасининг 1, 12 ва 13-мавзуларида диссертациядаги бошқарувнинг меъёрий ҳужжатлар билан таъминлаш, иш юритиш назарияси ва амалиётига оид қисмлар ўз аксини топган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, 2010 йил 21 октябрдаги 396-сон гувоҳнома). Қўлланилган натижалар ёшларнинг ўрта аср мусулмон Шарқи давлатчилиги тарихига оид билимларини ошириш ва мустаҳкамлашга хизмат қилган;

– “Ал-Аҳком ас-султониййа”да баён этилган мусулмон Шарқи давлатчилиги ва Ислом ҳуқуқи бўйича маълумотлардан чиқарилган хулосалар “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” замиридаги давлат органларининг халққа хизмат қилиши, яъни уни том маънодаги халқ давлатига айлантириш ҳақидаги ғояларни мусулмон Шарқи давлатчилиги тажрибаси таҳлилидан чиқарилган илмий асосланган хулосалар билан қўллаб-қувватлашга қаратилган (Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2017 йил 06 июлдаги 01/506-сон маълумотнома). Мазкур илмий натижалар миллий давлатчилик асосларини ривожлантириш билан боғлиқ назарий ва амалий изланишлар жараёнида бирламчи манбаларга бўлган эътиборни кучайтирган;

– диссертацияда баён этилган Ўзбекистоннинг жаҳон тарихидаги ўзига хос ўрни ҳамда ислом цивилизацияси контекстидаги юксак мақоми ҳақидаги илмий хулосалар ва амалий таклифлардан уюшмаган ёшларни ватанпарвар, меҳнатсевар ва юксак маънавиятли фуқаролар қилиб тарбиялашда фойдаланилган (Ўзбекистон Ёшлар иттифоқи марказий кенгаши, 2018 йил 22 ноябрдаги 04-13/6075-сон маълумотнома). Натижада ёш авлоднинг тарихимиз илмий-манбавий асослари ҳақидаги билимлари кенгайган ҳамда янги маълумотлар билан бойиган;

– Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси “Mahalla” телерадиоканалининг “Теран илдизлар” кўрсатуви сценарийсини яратишда диссертацияда баён этилган мусулмон Шарқи давлат бошқаруви тарихига оид хулоса ва амалий таклифлардан фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси, 2018 йил 6 декабрдаги 01-18-1223-сон маълумотнома). Натижада кўрсатув мавзуси илмий асосланган ва миллий давлатчилик тарихи илдизларининг қадимийлиги ҳақидаги билимлар амалий мисоллар билан мустаҳкамланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари жами 10 та – 5 та халқаро ва 5 та республика илмий-амалий конференцияларида маъруза кўринишида баён этилган ва апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 27 та илмий иш чоп этилган. Шулардан, Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 17 мақола (уларнинг 15 таси республика ва 2 таси хорижий илмий журналларда), қолган 10 та мақола, уларнинг 5 таси халқаро, 5 таси республика миқёсида ўтказилган конференциялар материалларида нашр этилган.

Диссертациянинг таркибий тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати ҳамда илова қисмларидан иборат. Диссертациянинг асосий матни 156 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги, мавзу бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, мавзунинг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий тадқиқот ишлари билан боғлиқлиги ёритилган. Тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети, манбалари, усуллари, илмий янгилиги, илмий-амалий аҳамияти, амалий натижалари, уларнинг ишончлилиги, апробацияси, жорий қилиниши, таркибий тузилиши ва мавзу юзасидан амалга оширилган ишлар ҳақида маълумот берилган.

“Мовардийнинг ҳаёти, фольяти ва илмий мероси” деб номланган биринчи боб Мовардий яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият, унинг ҳаёти ва фаолияти ҳамда илмий меросининг ўрганилишига бағишланган. Унда X–XI асрлардаги ижтимоий-сиёсий вазият, иқтисодий ва маданий ҳаёт ёритилган. Бағдод халифалиги ҳудудида содир бўлган қалтис ижтимоий-сиёсий жараёнлар

туфайли¹⁵ Аббосийлар марказий ҳокимияти заифлашгани боис, расмий жиҳатдан халифа лавозимидан кейинги, аммо ҳал қилувчи мансаб ҳисобланган амир ал-умароликни араблар билан бир қаторда, барбарий, форс ва туркий халқлар вакиллари эгаллай бошлаган. Хуросонлик Бувайҳийлар амир ал-умаролик қилган 932–1055 йиллар Бағдод халифалигининг энг заифлашган даври ҳисобланади. Халифаликнинг таназзули ва пойтахтда юзага келган мураккаб вазиятдан фойдаланган минтақалар ноиб амирлари бирин-кетин ўз мустақиллигини эълон қила бошлаган.

Аббосийлар халифалигини шиалар босимидан қутқариш учун Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган, “Аҳли сунна ва-л-жамоа” суннийлик мазҳабига эътиқод қилувчи, ислом ва инсоният тарихида илк бора султон мақомига Мовардий воситасида эришган, халифа томонидан султон унвони берилган, “Аҳком ас-султонийя...” асари билан қўллаб-қувватланган туркий султонлар: Ғазнавийлар (977/998-1030–1186 йй.) ва Салжуқийлар (1028/1055–1258 йй.) аббосийлар пойтахти Бағдодда амир ал-умаролик қилган йиллар араб-мусулмон халифалигининг энг ривожланган даврига тўғри келади. Бу сиёсий жараён Мовардий яшаган йилларга (973–1058 йй.) тўғри келиб, унинг давомида аббосий халифалар Мутиъ (946–974 йй.), Тойиъ (974 – 991 йй.), Қодир Биллоҳ (991–1031 йй.), Қоим Биамриллоҳлар (1031–1075 йй.) расман ҳукмронлик қилганлар. Мовардий аббосий халифаларнинг ожизлиги ва эътибордан қолганига шохид бўлган. Уларнинг баъзан туркий қабилалар амир ал-умаролари, баъзан дайламий шиа шоҳлари қўлида итоаткор қўғирчоқ, охири ғазнавий ва салжуқий сунний турк султонларидан ёрдам сўраб, ноилоҳ қолганларига, бўйсунганларига гувоҳ бўлган. Аббосий халифалар куч билан ҳокимият тепасига келган ҳарбий амир ал-умароларнинг қонунийлигини тан олишга мажбур эдилар. Бу пайтга келиб, халифалик амалда учга бўлиниб кетган: Шимолий Нил бўйидаги Фотимий, Шимолий Африка ва Андалусиядаги Умавий, Ироқдаги Аббосийлар халифалиги. Бундай воқелик ўша давр мусулмон оламидаги сиёсий инқироз нақадар чуқурлашганидан далолат беради. Қодир Биллоҳ ва Қоим Биамриллоҳлар ҳукмронлиги даврида давлат миқёсида сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий ва иқтисодий йўналишлардаги жиддий ислоҳотлар фавқулодда зиддиятли шароитларда амалга оширилган. Бу даврда давлат бошқарувида оид сиёсий ҳуқуқнинг тағзаминини ташкил этган Исломдаги икки асосий оқим – суннийлик ва шиалик, улар мазҳабларига асосланган муросасиз сиёсий ҳамда диний-мафкуравий зиддиятлар билан суғорилган давлат бошқарувида оид таълимотлар илгари сурилаётган эди. Мовардийнинг “Ал-Аҳком ас-султонийя” асари Бағдод, Ҳижоз, Шимолий Африка, Андалусия, Дамашқ, Хуросон ва Мовароуннаҳр каби минтақаларда шаклланган шаръий давлат бошқаруви илғор тажрибасини умумлаштириш мақсадида яратилган эди. Тарқоқ минтақаларни марказлашган қудратли давлатга бирлаштириш ғояси ушбу таълимот асосини ташкил этади.

Биринчи бобнинг иккинчи бўлими Мовардийнинг ҳаёти ва фаолиятини тадқиқ этишга бағишланган. Унда X–XI асрларда яшаган сиёсатчи ва ҳуқуқшунос

¹⁵ Қаранг: Бартольд В.В. Соч., т. VI. Ислам; Догматика; Мусулманские учение. – Москва: “Наука”, 1963; Дж. Мукаддаси. Суннитское возрождение. Перевод с англ. В.В.Наумкина // Мусулманский мир. 950-1150. – Москва, 1981.

олим Абулхасан Али ибн Муҳаммад бин Ҳабиб Мовардийнинг (973–1058 йй.) ҳаёти ва фаолияти бирламчи манбалар асосида ёритилган. Мовардийнинг Басрада зиёли оилада таваллуд топгани, ундаги атиргул савдоси билан шуғулланувчилар истиқомат қилган “Дарб ал-заъфарон” – атиргул сувини тайёрловчи атторлар маҳалласида яшагани шогирди Хатиб Бағдодийнинг “Тарихи Бағдод” асари асосида қайд этилган. Бундан ташқари, Басранинг хунармандлар маҳалласида туркий қавмлар яшайдиган аҳоли мавзеси бўлгани сайёҳлар асарлари ва тадқиқотларда ҳам зикр этилган. Демак, Мовардийнинг ҳаёти ва фаолияти туркий ва эроний қавмлар таъсиридан холи бўлмаган¹⁶.

Мовардий, дастлаб, фикҳ илмини ўз отасидан ўрганган ва етуклик даврига келиб, “Байт ал-ҳикма”нинг фикҳ ва ҳадис илмлари бўйича машҳур олимлардан сабоқ олган. Жумладан, Хуросон ва Мовароуннахрнинг машҳур олимлари: Абулхусайн ал-Қудурий ал-Ҳанафий, Соймарий, Бофий Бухорий, Абу Ҳомид Исфароиний каби алломалар қўлида таҳсил олган. Ҳаёти ва фаолияти давомида тўплаган тажрибалари асосида сиёсий-ҳуқуқий илмлар (фикҳ) назариясига нафақат қимматли ҳисса қўшган, балки сиёсий фикҳ мактабига асос солган дейиш мумкин.

Тадқиқотда Мовардийнинг таржимаи ҳолига аниқлик киритилиб, у 86 йил умр кўрган (973–1058 йй.) деган хулосага келинган. Мовардий ўз ҳаёти давомида толиби илм, мударрис, “Байт ал-ҳикма” раиси, элчи, ҳисба муассасаси муҳтасиби (шариат аҳкомлари ижросини таъминлаш бўйича нозир), волий ал-қози (вилоят қозиси), волийи руасо ал-қози (6 минтақа қозилик раҳбари), шофеия мазҳаби раиси, “Аҳли-с-сунна ва-л-жамоа” мазҳаблари раиси, қози ал-қузоти (бош қози), ақзо ал-қузоти (олий қози), вазир ал-вузаро (бош вазир) мақомигача бўлган мансаб поғоналарини босиб ўтган. Зарур ҳолларда, хусусан, туркий Ғазнавийларга султонлик мақомининг берилишида ва Салжуқийларнинг Бағдодда амир ал-умаролик мансабига эришишида, Аббосийлар ва туркийлар ўртасида дипломатик алоқалар ўрнатилишида¹⁷ элчилик девони раиси, давлат бошлиғининг хос маслаҳатчиси каби мансабларда фаолият олиб борган.

Биринчи бобнинг учинчи бўлими “Мовардий илмий меросининг ўрганилиши” деб номланиб, унда олим меросининг таркиби, уни ўрганишнинг дастлабки босқичлари, олим қаламига мансуб асарларнинг турли нашрлари ва таржималари хронологик тартибда ўрганилган. Улар 4 туркумга ажратиб таҳлил этилган.

Диссертациянинг “ал-Аҳком ас-султонийя” асарининг манбашунослик тавсифи” деб номланган иккинчи боби тўрт бўлимдан иборат бўлиб, унинг биринчи бўлими – “ал-Аҳком ас-султонийя” қўлёзмаларининг ўзига хос хусусиятлари” – “ал-Аҳком ас-султонийя”нинг таркибий тузилиши, унинг манбалари таҳлили, тарихшунослик ва манбашунослик тадқиқига бағишланган. Мамлакатимиз ва чет эллар, жумладан, Кувайт, Россия, Миср, Ирландия ва

¹⁶ Ибн Баттута. Саёхатнома (Тухфат ан-нуззор фи ғароиб ал-амсор ва ажоиб ал-асфор). Масъул муҳаррир ва муқаддима муаллифи Н. Иброҳимов. – Тошкент: Шарқ, 2012. – Б. 190.

¹⁷ *يافعي : مرآت الجنان*. Ёфъий. Миръот ал-жинон. ЎзРФА ШИ 2005 қўлёзмаси, – варақ. 360. Аббосийлар давлатчилиги хронологияси. Аббосийлар вакили сифатида Мовардий, Ғазнавийлар томонидан Абу Райҳон Беруний ва Мовардийнинг устози Абу Ҳомид Исфароинийлар иштирок этганлар.

Туркиядаги араб ёзувидаги манбалар сақланадиган фондларда “Ал-Аҳком ас-султониййа” асарининг тўққизта қўлёзмаси мавжуд. Жумладан, Ўзбекистон Миллий кутубхонаси қўлёзмалар, нодир қўлёзмалар ва алоҳида қимматга эга нашрлар фондидаги Пв. № 63 ва ЎзР ФАШИдаги Р.№ 7228/1¹⁸ қўлёзмалари мукамал ва қадимийдир.

Тадқиқот натижасига кўра, бу қўлёзмалар юртимизда XIV асргача мавжуд бўлгани, улардан бир неча марта нусхалар кўчирилгани аниқланди; Кувайтдаги 3 рақамсиз қўлёзма; Санкт-Петербургдаги № 6737 рақамли қўлёзма; Туркиядаги 3 та [№ 377; № 378; № 379] қўлёзма илк бор умумлаштирилиб, уларнинг кодикологик хусусиятлари, таркибий тузилиши ҳақидаги қиёсий маълумотлар баён этилди. Миср, Ироқ¹⁹, Ливан, Покистон, Малайзия, Туркия, Германия, Англия, Франция, АҚШ каби мамлакатларда амалга оширилган таржималар илмий-танқидий таҳлил этилди. “Ал-Аҳком ас-султониййа”нинг жаҳондаги энг муҳим қўлёзмалари илк бор қиёсий ўрганилиб, эришилган натижалар илмий муомалага киритилди. Жумладан, Тошкент қўлёзмалари бошқаларига нисбатан қадимийлиги, мукамаллиги билан ажралиб туриши аниқланди. Улардан Ўзбекистон Миллий кутубхонаси Пв. № 63 рақамли қўлёзма асосида “Ал-Аҳком ас-султониййа”нинг матншунослик жиҳатидан тўлдирилган вариантини яратиш мақсадга мувофиқ эканлиги асослантирилди.

Иккинчи бобнинг иккинчи бўлими “ал-Аҳком ас-султониййа”нинг таркибий тузилиши таҳлиliga бағишланган. Асарнинг муқаддимасида муаллиф унинг яратилишига тўхталади. Асарнинг мазмун-моҳияти, ўрта асрларда давлат ва ҳуқуқ масаласи, давлатни ташкил этиш, бошқариш асослари, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар асардаги мавзулар бўйича батафсил тадқиқ этилади. Олимнинг таъкидлашича, “султоннинг амру фармонларига риоя этиш маҳаллий ҳокимлар/халифалар учун зарур...”. У мансабдор шахсни Аллоҳнинг розилигига муносиб ишларни амалга оширишга чорлайди. Бирор кишининг нафақат бир томчи қони, балки бир тола сочи ҳам тўкилмаслиги лозимлигига чақиради. Мукаррам этиб яратилган инсонни зулмдан асрашда сиёсий ҳокимият учун талашиш, қон тўкиш, фитна ишлар қилиш, ҳаддидан ошиш каби ишлар қораланиб, уларга сиёсий-ҳуқуқий тақиқлар қўйилади.

“Ал-Аҳком ас-султониййа”нинг мазмуни, таркиби ва тузилиши таҳлили муаллифнинг ўзи яшаган давргача яратилган давлатчиликка оид манбаларга жиддий эътибор қаратганини кўрсатади. У тарихий манба ва тажрибаларга таяниб, мусулмон Шарқи давлатчилиги асослари, бошлиқ ва маъмурларнинг сиёсий-ҳуқуқий мақоми, бошқарув тизими аҳкомлари ва мансаблар тизими, ҳуқуқий меъёрларининг мукамал мажмуасини яратади. Шунингдек, “ал-Аҳком ас-султониййа”дан салтанат бошқаруви амалда қонун чиқарувчи – имомат/салтанат *олий ҳокимияти*, ижро этувчи – вазорат/вазирлик *ижро ҳокимияти* ҳамда қози мазолим *суд маҳкамаларига* бўлингани аён бўлади. Унда давлат бошқарувининг марказий ва маҳаллий ҳокимият поғоналари, маъмурий ва ҳудудий муассасаларини ташкил этиш, давлат ва жамиятни идора қилиш услублари

¹⁸ Собрание Восточных Рукописей (СВР). Т. VIII. – Ташкент, 1967. – С.217.

¹⁹ الماوردى. الأحكام السلطانية و الولايات الدينية. بغداد. 1989، ص 3، الماوردى. أدب القاضي. ص. 56.

муфассал баён этилган. Жумладан, имом/султон – давлат бошлиғи, вазирлар, амир, қози, мазолим кабиларни танлаш ва тайинлаш шартлари ҳамда уруш эълон қилиш ва қилмаслик, сиёсий ҳаракат йўналишини белгилаш, қозилик ишини тартибга солиш, давлат муассасалари устидан мазолим бошқармаси назорати, уни кучайтириш, нақиблик муассасасини жорий этиш, асос солиш ва бошқарувини йўлга қўйиш, намозларга имом тайинлаш, оила ва никоҳ, мерос ва вақф хўжалиғи, молия ва иқтисод, закот, байт ал-молни бошқариш, солиқ тизимини назорат қилиш, ўлжаларни тақсимлаш, жизя ва хирож миқдорини белгилаш, шароити турли бўлган минтақаларни солиққа тортишнинг ҳуқуқий жиҳатларини аниқлаш, ер-сув муаммолари, қўриқ ерларни ўзлаштириш, яйлов ва иқто институтлари, тоғ-кон масалалари, ҳаж ишларини бошқариш, девонбеги фаолияти ва девонхоналарни ташкил этиш шартлари, жиноятга жазо белгилаш, унинг ижросини таъминлаш ва ниҳоят, мухтасиб девони фаолиятини такомиллаштиришга оид ҳуқуқий масалалар мазкур бўлимда муфассал ёритилган.

Иккинчи бобнинг учинчи бўлими “Ал-Аҳком ас-султонийя” асари манбалари таҳлиliga бағишланган. Унда амалиётда қўлланган ҳуқуқий таълимотлар, тарихда эришилган сиёсий тажриба ва кузатувлар, умуминсоний назариялар таҳлили асосида одил султон, халқпарвар давлат ва адолатли жамиятни шакллантириш, адолатли ва оқилона қонунларни яратиш, уларни билиш, ҳурмат қилиш, риоя қилиш, ҳаётга татбиқ этиш, жамиятни адолатли бошқариш масалаларига оид принципиал масалалар батафсил тадқиқ этилган. Ижтимоий муносабатларни тартибга солиш, мусулмон Шарқи давлат бошқарувини шакллантиришдаги ижтиҳод усулларига оид асосий манбалар таснифланган.

Мовардий салтанат бошқарувидаги ақзо ал-қузотлик (замонавий тилда айтганда: адлия вазири) фаолияти давомида дунёвий ва диний муаммоларни ҳал этишда мансабдор сифатида эмас, балки ижодкор фақиҳ, онгли прагматик сиёсатчи сифатида Шарқ мусулмон давлати бошқаруви асослари қаторига биринчилардан бўлиб Қуръони каримда зикр этилган ал-аҳком ас-султонийяга оид оятларни; пайғамбарлар ва Расулulloҳ (с.а.в)ларнинг давлат бошқарувида оид ҳатти-ҳаракатлари, амалий ҳаётда тутган ўринлари, урф-одатлар, миллий удумлар (Суннат)га киритган ҳадислари; илк ислом – хулафои рошидинлар даври давлатчилигидаги сиёсий-ҳуқуқий жараёнлар; умайий ва аббосийлар даври ислом ҳуқуқи ва давлатчилиги тажрибалари; мужтаҳид уламолар – Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, Имом Шофеий, Қафқол Шоший, Абулхусайн Қудурий ва Имом Бухорий, Имом Абу Мансур Мотуридий Самарқандий каби буюк алломалар фикрига таяниб, мусулмон Шарқи давлат бошқаруви назариясини яратишда ижтиҳод этган ва буни сиёсий фикрға оид таълимот шаклида акс эттиришга интиланган.

Иккинчи бобнинг тўртинчи бўлими “ал-Аҳком ас-султонийя”нинг тарихшунослик ва манбашунослик тадқиқига бағишланган. Унда асарнинг ноёб қўлёзмаларини ўрганиш жараёнида муаллиф ва асар ҳақида “Аҳли-с-сунна ва-л-жамоа” уламолари томонидан ёзилган биобиблиографик манбалардаги тарқоқ маълумотлар умумлаштирилган. Мовардий “ал-Аҳком ас-султонийя” асарини аббосий халифа Қодир Биллоҳга топширгач, бош вазир лавозимига тайинланган.

Халифалар, туркий ва форсий амирлар, султонлар, хонлар ундан кўплаб нусхалар кўчиртирган, таржималар қилдирган. Улар ҳукмдорларнинг кутубхоналарида сақланган. Шу билан бир қаторда, ушбу китоб илмий доираларда ҳам катта эътибор қозонган. Давлат ва ҳуқуқ назариясига оид сиёсий-ҳуқуқий таълимот даражасига кўтарилган “ал-Аҳком ас-султониййа” асари мусулмон Шарқи давлатчилиги тарихини ўрганишда беназир илмий аҳамият касб этиб, соҳага оид манбалар ичида тутган юксак ўрни ва қиммати билан ажралиб туради.

“Ал-Аҳком ас-султониййа” XI аср мусулмон Шарқи давлат бошқаруви тарихига оид муҳим манба” деб номланган учинчи боб уч бўлимдан иборат бўлиб, унинг биринчи бўлими X–XI асрларгача яратилган давлат бошқарувига оид манбалар, “ал-Аҳком ас-султониййа”нинг мусулмон Шарқи давлат бошқаруви ҳуқуқи бўйича манба сифатидаги аҳамияти, унинг Шарқ мусулмон давлатчилигига оид асарларга таъсири тадқиқига бағишланган. Унда турли даврларда яратилган давлатчиликка оид асарлар қиёсий таҳлил қилиниб, Имом Бухорийнинг “Саҳиҳ”и, Абдуллоҳ Тоҳирийнинг “Ар-Расоил”и (“Мактублар”), Абу Наср Форобийнинг “Ал-Мадинат ал-фозила ва аҳли оройиҳи” асари (“Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари”), Собийнинг “Русум дар ал-хилафа”си (“Халифалик саройи маросимлари”) каби асарлар “ал-Аҳком ас-султониййа” учун назарий манба сифатида хизмат қилгани аниқланган.

Учинчи бобнинг иккинчи бўлими “ал-Аҳком ас-султониййа” мусулмон Шарқи давлат бошқаруви ҳуқуқи бўйича муҳим манба” деб аталади. “Ал-Аҳком ас-султониййа”да баён этилган салтанатни бошқариш таълимоти мусулмон Шарқининг бошқарувида ҳукмдор султон фаолиятига оид қоидалар, иш юритишни йўлга қўйиш, мансабдорлар иерархияси, ваколатлари, мажбуриятлари, салтанат тузиш тартиб-қоидалари, иш юритишга оид ҳуқуқлар ишончли далиллар, жумладан, оят ва ҳадислар билан асосланган. Мовардийга кўра, халқнинг мутлақ етакчиси бўлган давлат бошлиғи – “имом” (الإمام), халқпарвар давлат марказий ҳокимияти – “имомат” (الإمامة), салтанат халқи – “уммат” (الأمة) каби сиёсий-ҳуқуқий атамалар билан номланган. “Аҳком”га кўра, “имомат” – бу Шарқ мусулмон халқлари давлат бошқаруви марказий ҳокимиятининг мукамал намунасидир.

Мовардийга кўра, “имомат/хилофат” ўзига хос дунёвий ва диний қонун-қоидалар асосида ўрнатилган адолатли давлат бошқаруви бўлиб, у Шарқ мусулмон жамиятининг асосий устуни – марказий бошқарув ҳокимияти, “уммат” – Шарқ мусулмон салтанатининг сиёсий ҳуқуқларга эга эркин аҳолисидир. Мусулмон ҳуқуқшуноси сифатида Мовардий имомат²⁰ салтанат бошқаруви иерархиясини шакллантиришдаги асосий услублардан бири – муносиб султонни танлаш мақсадида ўзига хос сайлов институтини илк бора сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган. Уни амалиётга татбиқ этган, мансабларга оид ҳуқуқий меъёрларни белгилаб берган. *Имом* – бу халқ ичидан саралаб, танлаб олинган сайлов ҳайъати танлови асосида давлат ҳокимияти тепасига келган атоқли шахс бўлиши шарт эканини таъкидлаган. Мовардийнинг фикрича, ҳукмдорнинг

²⁰ الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. № 7228/1. – варак. 1.

қонунийлигига эришишнинг иккита усули бор. Биринчиси, давлатга муносиб раҳбарни донишманд кишилар йиғини орқали сайлаш. Иккинчиси, олдинги имом, яъни давлат бошлиғининг тайинланиши қонуний ёки ноқонунийлигини аниқлаш²¹.

“Ал-Аҳком ас-султониййа”да халқнинг атоқли намояндаларидан номзодлар сараланиб, улардан ибрат намуналарига эга энг афзал битта шахсни танлаб, давлат бошлиғи сифатида сайлаш тамойилининг сиёсий-ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқилган. Унда султонга берилган сиёсий-ҳуқуқий ваколатлар ҳамда ҳатто султон ихтиёрига кўра, тириклик пайтида давлат бошлиғи лавозимига хавфсизликни таъминлаш мақсадида ўзига меросхўр валиаҳд – тахт ворисини тайинлаши, давлат раҳбари бўлиш навбатини белгилайдиган махсус сайлов ҳайъати кабиларнинг меъёрий ва ҳуқуқий асослари, қонун-қоидалари мустаҳкамлаб қўйилган²². Шунингдек, асарда “имом”, “имомат”, “уммат”, “ихтиёр” каби тушунчаларнинг моҳияти очиқ берилган. Вазирлик, қозилик ва мазолим каби салтанат муассасалари лавозимларига амалдорларни танлаш ва тайинлашда ҳукмдордан талаб этиладиган фазилатлар тавсифланган.

Мусулмон ҳуқуқига кўра, халқнинг салтанат раҳбарига итоат этишини таъминлашга қаратилган асос сифатида талқин этиладиган: “Эй, иймон келтирганлар, Аллоҳга итоат этингиз, расулларга итоат этингиз ва ўзларингиздан бўлган иш боши/амирларга итоат этингиз” (Қ: “Нисо” сураси, 58-оят) ояти каби далиллар Мовардий томонидан ўз қарашларининг асосли экани исботи маъносида ишлатилган. “Ал-Аҳком ас-султониййа”да “ҳукмдор марказ бўлса, раият – уни ўраган атрофдир. Жамиятнинг фозил ёки ноқислиги ҳукмдорнинг фозил ёки ноқислигига боғлиқ”²³ дея таъкидланади. Демак, у салтанат ва муассаса раҳбари олим, унинг ходимлари фозил бўлса, салтанат қудратли бўлади, деган ақидада бўлган.

Мовардийга кўра, имом/давлат бошлиғини сайлаш ҳуқуқи топширилган номдор донишмандлар йиғини – *“аҳл ал-ҳал ва-л-ъақд ли-ихтиёри-л-имом”* аъзоларидан ҳам муайян сифатлар соҳиби бўлиш талаб қилинган. Уларда, энг камида, одиллик, олимлик, саломатлик каби учта хислат мужассам бўлиши шарт қилиб қўйилган. Ўз навбатида, мусулмон, одил, олим, жисмонан ва руҳан соғлом бўлиш, оқил, жасур, тоза наслик каби етгита сифатга эга шахс – имом, яъни давлат бошлиғи бўлиши мумкинлиги ҳақида қарорга келинган.

“Ал-Аҳком ас-султониййа”га кўра, ҳукумат ишини бевосита юритадиган салтанат раҳбарининг энг ишончли ўринбосари – бош вазир бўлиб, унинг султон томонидан тайинланиши мантиқийдир. Зиммасидаги масъулиятларни мукамал адо этадиган, садоқатли ва етук бундай шахсга қалтис вазиятларда бошқарув тизгинини бериш айни адолат экани таъкидланади²⁴.

²¹ الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. Р. № 7228/1. – варақ; Хотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан // Таржимон: Н.Қодирзода. – Тошкент: Минхож, 2003. – Б. 200.

²² Қаранг: . الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. Қўлёзмалар фонди, ПВ. № 63. 1-боб. 20-фасл. – 10 варақ.

²³ Мовардий. Тасхил ал-назар ва таъжил ал-зафар фи ахлоқ ал-мулк ва сиёсат ал-мулк. – Бита. – Б. 296.

²⁴ Қаранг: . الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. Қўлёзмалар фонди, ПВ. № 63. 2-боб. 1-фасл. – 15 варақ.

Учинчи бобнинг учинчи бўлими “Ал-Аҳком ас-султониййа”нинг кейинги давр Шарқ мусулмон давлатчилигига оид асарларга таъсирини тадқиқ этишга бағишланган. Мовардийнинг асарида ёритилган имомат, ихтиёр, вазорат, иморат, мазолим, мухтасиб, нақиб каби сиёсий институтлар кейинги замонларда яратилган бошқарув тизимига оид асарларга ўз таъсирини кўрсатиб, Миср, Кичик Осиё, Хуросон, Мовароуннаҳр каби минтақаларда бошқарувнинг назарий-амалий масалаларини ҳал этишда муҳим мақомга эга бўлган. Тадқиқотда “ал-Аҳком ас-султониййа” ўзидан кейин яратилган эллиқдан ортиқ асарларга манбавий асос сифатида хизмат қилгани аниқланган. Уларнинг энг муҳимлари қаторига Абулхусайн Қудурий (970–1050 йй.)нинг “Мухтасари Қудурий” (“Қудурийнинг қисқартмаси”)²⁵, Абу Яъло Ҳанбалӣ (ваф. 1080 йил)нинг “ал-Аҳком ас-султониййа” (“Султонлик ҳукмлари”) (1068 й.), Кайковус ибн Искандар (1083 й.)нинг “Қобуснома”²⁶, Юсуф Хос Ҳожиб (1070 й.)нинг “Қутадғу билиг” (“Қутбахт саодатга эриштирувчи билим, ҳикматлар”)²⁷, Абу Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ Ҳожа Тусий Низомулмулк (1018–1092 йй.)нинг “Сиёсатнома”²⁸, Абу Ҳомид Ғаззолий (1058–1111 йй.)нинг “Мукошафат ал-қулуб” (“Қалблар калити”)²⁹, Абу Бакр Шоший (ваф. 1118 й.)нинг “Китоб ал-мустанзҳирий” (“Мустанзҳирийнинг китоби”), Бурхонуддин Марғионий (1118–1197 йй.)нинг “Ҳидоя”³⁰, Нуриддин ас-Собуний Бухорий (ваф. 580/1184 й.)нинг “Ал-Бидоя фи усул ад-дин” (“Дин асослари бўйича дастлабки [китоб]”)³¹, Бадриддин ибн Жамоа (в. 733/ 1343 йй.)нинг “Таҳрир ал-аҳком фи тадбири аҳл ал-ислом” (“Мусулмонларнинг тадбирида аҳкомнинг таҳрири”)³², Ибн Халдуннинг “Тарих”, Камолиддин Хусайн Воиз Кошифӣ (1442–46–1505 йй.)нинг “Футувватномаи султоний”³³, Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон (1455 – 1521 йй.)нинг “Сулук ал-мулк” (“Давлат бошқарув таълимотлари”)³⁴, Самандар Термизий (1630–1730 йй.)нинг “Дастур ал-мулк”

²⁵ Тасҳили зарурайн. Қудурий масалалари /Араб тилидан таржимон Абдурахмон ибн Абдуллоҳ Марғилоний. 1-қисм. – Марғилон. 1995. – 95 б... 428ھ، كراچي، ارام باغ،

²⁶ Кайковус ибн Искандар. Қобуснома / Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳӣ таржимаси / Нашрга тайёр: Долимов С., Долимов У. – Тошкент, 1994. – 173 б.

²⁷ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 963 б.

²⁸ Низомулмулк. “Сиёсатнома ёхуд сияр ал-мулк” / Форс тилидан тарж. Воҳидов Ш.Ҳ., Эркинов А. – Тошкент: Адолат, 1997. – 250 б.

²⁹ Абу Ҳомид Ғаззолий. “Мукошафат ал-қулуб” (Қалблар кашфиёти). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2004. – 315 б.

³⁰ Бурхонуддин Марғионий. Ҳидоя //ЎзРФА, ТИУ. Инсон ҳуқуқлари бўйича ЎзР Миллий маркази. Масъул муҳаррир: А.Х.Саидов., М.Нуриддинов. – Тошкент: Адолат, 1-жилд. 2000. – 848 б.

³¹ البداية في أصول الدين. تأليف: نور الدين أحمد بن محمود بن أبي بكر الصابوني المتوفي سنة 580 هـ – 1184 م. //عارضه بأصوله، وعلق حواشيه، و فهرسه الأستاذ الدكتور بكر طوبال أوغلي. – أنقرة : النشريات الرئاسة الشؤون الدينية، 1995. – 143ص.

Nureddin Es-sabuni. Maturidiyye akaidı //Araştırma ve notlar ılavesiyle tercume eden Prof. Dr. Bekir Topaloglu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam İlmı Öğretim Üyesi. – Ankara Dın İşleri Yüksek Kurulu, 1998. 6-baskı. – 215 b.

³² بدر الدين بن جماعة، تحرير الاحكام في تدبير اهل الاسلام. تحقيق و دراة و تعليق الدكتور فواد عبد المنعم أحمد. رئيس المحاكم الشرعية و الشؤون ص. 358. –الدينية بدولة قطر. 1987/1407. المؤسسة الخليج للنشر و الطباعة.

³³ Камолиддин Хусайн Воиз Кошифӣ (1442–46–1505 йй.)нинг “Футувватномаи султоний; Ахлоки муҳсиний / Н.Комилов; М.Ҳасаний., А.Ҳакимжонов. Нашрга тайёрловчилар: М.Аминов., Ф.Ҳасанов. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011. – 376 б.

³⁴ Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳон. “Сулук ал-мулк”. ЎзР ФАШИ қўлғезмалар фонди, Р. № 3639. – 270 варак.

(“Хукмдорлар учун қўлланма”) (1695 й. ёзилган)³⁵ каби давлат бошқарувига оид асарлари киради.

Табақот услубидаги йигирмага яқин асарларда Мовардийнинг ҳаёти ва фаолияти, фатволари, қўллаган ҳуқуқий асосларидан фойдаланилган. Абу Осим Муҳаммад бин Аҳмад (в. 458/1068)нинг “Табақот ал-Ибодий” ёхуд “Табақот ал-фуқаҳои аш-шофеъийя” (“Ибодиёна табақот” ёки “Шофиъий фақиҳлар табақоти”)³⁶, Абу Исҳоқ аш-Шерозий (в. 476/1086)нинг “Табақот ал-фуқаҳо ли-ш-Шерозий” (“Аш-Шерозийнинг фақиҳлар табақоти”)³⁷, Ибн Салоҳ аш-Шаҳризурий (в. 643/1253)нинг “Табақот ибн Салоҳ” (“Ибн Салоҳнинг табақоти”)³⁸ кабилар улар жумласига киради.

XI–XII асрлар кесимидаги “ал-Аҳком ас-султонийя”нинг таъсир доираси контент анализи натижасида қуйидаги хулосаларга келинди: у “Аҳли-с-сунна ва-л-жамоа” олимлари, жумладан, ўзбек давлатчилигига оид ҳуқуқий манбалар муаллифлари орасида кенг оммалашган. “Ал-Аҳком ас-султонийя” сиёсий-ҳуқуқий намунавий манба сифатида Шарқ давлатчилигида ҳаминша муҳим бўлиб келган. Тадқиқотлар натижасида аёнлашдики, XI–XIX асрлар давомида “Аҳли-с-сунна ва-л-жамоа” мазҳабларининг машҳур олим, муфтий, фақиҳ, қози, қози ал-қузот, ақзо ал-қузотлари баёнлари ва ҳужжатчилиги, садр, аълам, шайхулисломларнинг одоб, ахлоқ, фатво масалалари, мулук, аҳком, молия ва иқтисод, закот йиғиш ва ҳақдорларга тарқатиш, ер-сув, тоғ-кон, ҳунармандчилик ва тадбиркорлик, ҳаж масалалари каби фикҳий қоидаларга шарҳлар, ҳошиялар, йўлланмалар, вақф ҳужжатчилиги, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, мажмуалар, етим-есирларга кўмак бериш, қария ва ёшларга ёрдам кўрсатиш, ота-она ҳурмати жойига қўйиш, инсон манфаатлари йўлида маърифат тарқатиш, яхшиликка даъват, ёмонликдан қайтаришга оид ечимларни ҳал этишда Мовардийнинг қарашларидан кенг фойдаланганлар. Ўрта аср муаллифлари томонидан “Ал-Аҳком ас-султонийя”га муҳим манба сифатида такрор ва такрор мурожаат этилгани унинг мусулмон Шарқи давлатчилигида тутган ўрни бениҳоя юксак бўлганидан далолат беради.

ХУЛОСА

Диссертацияда таҳлил этилган материаллардан қуйидаги хулосаларга келинди:

– Мовардий яшаган замон аббосий халифалар Мутиъ, Тойиъ, Қодир Биллоҳ, Қоим Биамриллоҳлар ҳукмронлигига тўғри келиб, улардан охири иккитаси халифалиги давомида бошқарув соҳасида катта ислоҳотлар амалга оширилган. Ушбу ислоҳотлар контекстидаги ҳуқуқий-сиёсий масалалар

³⁵ Самандар Термизий. “Дастур ал-мулук”/форс-тожик тилидан тарж. Ж.Эсонов. – Тошкент: Шарқ. 2-нашр, 2001. – 352 б.

³⁶ أدب ألقاضي، تاليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي البصري الشافعي المتوفي سنة 450 هجري. الجزء الثاني تحقيق محي هلال أبو عاصم محمد بن احمد (1068/458)، طبقات ; ص-44-14-1 بغداد. المقدمة. –السرّحان، الكتاب ابرابع، بغداد، 1392 هـ-1972 م، مطبعة العاني ص. 110-114. –ليدين، 1964. –العبادي او طبقات الفقهاء الشافعية، تحقيق غوستن فينيسنام.

³⁷ طبقات الفقهاء للشيرازي. طهران، قاموس المحيط، الطبعة مصطفى محمد. مؤسسة من طباعة، 1913-ص. 110. ابو احاق ابراهيم بن علي بن يوف الفيروز آبادي الشيرازي (1086/476)

³⁸ طبقات ابن صلاح. نسخة الظاهرية، ج. 71. ابن صلاح الامام ابو عمرو و تقي الدين عثمان بن الشهرى زوري (1253/643)

суннийлик мафқурасига мувофиқ ҳал қилинган. Мовардий томонидан яратилган сиёсий-ҳуқуқий таълимот олти минтақа, жумладан, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги давлат бошқаруви тизими тажрибалари таъсирида шаклланган;

– салтанат бошқарувида оид қадимий таълимотлар ва муқаддас битикларнинг “ал-Аҳком ас-султонийя”га таъсири катта бўлган. Унда баён этилган салтанат бошқарувида оид таълимот Афлотуннинг “Республика”, Арастунинг “Сиёсат”, Форобийнинг “Фозил шаҳар одамларининг ўй-фикрлари”, Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” каби асарлари, шунингдек, Қуръон, ҳадис, суннат, қиёс, ижмо, рай каби манбалар ва институтлар таъсирида шаклланган;

– Мовардийнинг илмий мероси, хусусан, “ал-Аҳком ас-султонийя” эллиқдан ортиқ мутафаккирлар асарларига манбавий асос сифатида хизмат қилган. Жумладан, ўзбек давлатчилигига оид ҳуқуқий манбалар муаллифлари назарида ҳам “ал-Аҳком ас-султонийя” эътиборли битик саналган. Шунинг учун ҳам алломанинг ҳаёти, фаолияти ва илмий меросини ўрганиш бугунги кунгача давом этмоқда. “Ал-Аҳком ас-султонийя”да ўз ифодасини топган сиёсий институтлар кейинги замонларда яратилган бошқарув тизимига оид асарларга сезиларли таъсир кўрсатиб, Миср, Кичик Осиё, Хуросон, Мовароуннаҳр каби минтақаларда бошқарувнинг ҳуқуқий ва амалий масалаларини ҳал этишда қўлланма вазифасини бажарган;

– хронологик нуқтаи назардан “ал-Аҳком ас-султонийя” ёзилган даврга яқин турган олти қўлёзмани таққослашга асосланиб айтиш мумкинки, у мусулмон давлати бошқаруви бўйича сиёсий-ҳуқуқий таълимотни яратишга қаратилган илк фундаментал асардир;

– тадқиқотдан келиб чиқадиган муҳим хулосалардан яна бири “Ал-Аҳком ас-султонийя”нинг Ўзбекистонда сақланаётган иккита қўлёзмаси хориждаги қўлёзмаларга нисбатан анча тўлиқ ва қадимий эканидир. Ушбу фактнинг диссертацион тадқиқотда илмий асослангани ислом тарихи ва манбашунослиги йўналишидаги муҳим илмий янгиликдир;

– “Ал-Аҳком ас-султонийя” орқали Мовардий сиёсий фикр мактабига асос солган. Асар ўрта асрларда амалга оширилган ислохотларга асосланган мусулмон Шарқи давлатини бошқаришда дунёвий ва диний тартиб-қоидаларни ўзаро уйғунлаштирувчи дастур вазифасини ўтаган. У нафақат мусулмон Шарқи, балки умуман марказлашган давлат ва адолатли жамият қурилишига оид мукамал сиёсий-ҳуқуқий манбадир. Асар мусулмон халқлари давлат бошқарувида оид шаръий-ҳуқуқий асос бўлиш билан бирга, давлат ҳуқуқи манбаи сифатида X–XI асрлар ва кейинги даврлар давлатчилиги ривожланишида муҳим назарий дастур вазифасини бажариб келган;

– Мовардийнинг диний бошқарувдан – султонлик, яъни дунёвий бошқарувга ўтишга ундовчи мулоҳазалари, мусулмонлар ва ғайри мусулмонларни яхлит ижтимоий бирлик сифатида талқин этишга даъвати, марказлашган давлатни мустаҳкамлашга қаратилган амалий ҳаракатлари ҳозиргача ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Шунга кўра, “Ал-Аҳком ас-султонийя” давлатчилик тарихига оид умумбашарий қимматга эга манбалардан бири сифатида баҳоланишга муносибдир.

Зеро, Мовардийнинг мероси умуман мусулмон Шарқи, жумладан, Хуросон ва Мовароуннаҳрда илм-маърифатнинг равнақи, ислом таълимотида улуғланадиган инсонпарварлик, маърифатпарварлик, бағрикенглик каби қадриятларнинг қарор топишига асрлар давомида хизмат қилиб келмоқда.

Баён этилган хулосалар асосида қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Мовардий қаламига мансуб “ал-Аҳком ас-султониййа” асарининг Х–ХІ асрлар мусулмон Шарқи давлатчилиги тарихини ўрганишдаги юксак аҳамиятини назарда тутиб, унинг Ўзбекистондаги, шунингдек, Туркия, Миср, Эрон, Ирландия ва Ливандаги қўлёмаларининг солиштирма факсимил нашрини амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, уларга асосланган танқидий матнни яратиш ва уни ўзбек тилига таржима қилиш ҳамда илмий жамоатчиликка тақдим этиш фойдали бўлур эди. Мазкур лойиҳани давлат грантлари ҳисобидан инновацион ёндашувларга асосланган тарзда амалга ошириш мумкин.

2. Ўзбекистон олий таълим муассасаларида ўқитилаётган “Исломшунослик”, “Қуръоншунослик”, “Ҳадисшунослик”, “Ақида”, “Ҳуқуқшунослик”, “Сиёсатшунослик”, “Ҳужжатшунослик”, “Манба-шунослик”, “Давлат ва ҳуқуқ тарихи”, “Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи”, “Халқаро ҳуқуқ”, “Замонавий давлат иш юритиш назарияси ва амалиёти, бошқарувини меъёрий ҳужжатлар билан таъминлаш”, “Иш юритиш асослари” каби фанлар бўйича дарсликлар ва ўқув қўлланмаларни “ал-Аҳком ас-султониййа”даги маълумотлар билан бойитиш, улардан ёшларда миллий давлатчилигимиз тарихи ҳақидаги ҳаққоний тасаввурни шакллантиришда фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу бўлажак мутахассисларни шарқона давлат бошқарувига оид бирламчи манбалардан олинган янги билимлар билан қуроллантиришга хизмат қилади, уларнинг касбий билимларини оширади.

3. “Ал-Аҳком ас-султониййа”ни ўрганиш натижасида қўлга киритилган янги маълумотлар ва эришилган илмий натижалардан Х–ХІ асрлар мусулмон Шарқи, хусусан, Марказий Осиё халқлари давлатчилиги тарихининг маънавий мазмунини бойитишга қаратилган, жумладан, ўзбек давлатчилиги тарихини холис ўрганишга йўналтирилган янги илмий лойиҳалар, конференциялар ташкил этиш, Шарқ давлатчилигига оид нашрларни амалга оширишда фойдаланиш тавсия этилади. Биринчи амалий қадам сифатида асарнинг Тошкент қўлёмалари тадқиқотида асосланган электрон матнини яратиш ва уни Интернетга жойлаштириш таклиф этилади.

4. “Ал-Аҳком ас-султониййа”да баён этилган Шарқона давлат бошқарувига оид сиёсий-ҳуқуқий таълимот ва қарашларни Афлотуннинг “Давлат”, Арастунинг “Сиёсат”, Форобийнинг “Фозил шаҳар аҳолисининг ўй-фикрлари” каби асарлари ҳамда Мовардийнинг асрдоши Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”, Абу Ҳомид Ғаззолийнинг “Насиҳат ал-мулук”, Юсуф хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Бадриддин ибн Жамоанинг “Таҳрир ал-аҳком”, Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг “Сулук ал-мулук” каби асарларида баён этилган ғоялар билан чуқурлаштирилган илмий-қиёсий таҳлилини давом эттириш зарур. Бундай фаолият ўрта аср Шарқ алломаларининг тинчлик ва барқарорликка, чин инсоний фазилатларни асраб-авайлашга қаратилган таълимотларига эътиборни кучайтиради.

5. “Ал-Аҳком ас-султониййа”дан мусулмон Шарқининг таркибий қисми – Марказий Осиё ҳудудидаги сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий ва ҳарбий соҳалар билан боғлиқ тафаккур эволюцияси босқичларини аниқлаш ва ўрганишда фойдаланиш мумкинлигидан келиб чиқиб, у билан боғлиқ тадқиқотлар натижалари ва илмий ишланмаларни кенг жамоатчиликка тақдим этиш чораларини кўриш тақозо этилади.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER DSc 26.04.2018.IsI/TAR.57.01
FOR AWARDING ACADEMY DEGREES UNDER INTERNATIONAL
ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN**

THE NATIONAL UNIVERSITY OF UZBEKISTAN

JURAEV ZIYOVUDDIN MUHITDINOVICH

**THE WORK «AL-AHKÂM AS-SULTÂNIYYA” OF AL-MÂVARDIY –
AN IMPORTANT SOURCE ON THE HISTORY OF STATE GOVERNING
OF THE MUSLIM EAST (XI CENTURY)**

24.00.01 – History of Islam and study of sources

**ABSTRACT OF DISSERTATION FOR THE DEGREE OF THE DOCTOR
OF PHILOSOPHY (PhD) ON HISTORICAL SCIENCES**

Tashkent – 2019

The subject of the dissertation of the doctor of philosophy (PhD) on historical sciences was registered under No.B2018.1PhD/Tar.70 in the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

The dissertation was carried out at National University of Uzbekistan after the name of Mirzo Ulugbek

The abstract of the dissertation in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) was loaded on the website of the Scientific Council (www.iiu.uz) and “ZiyoNET” Information-educational portal (www.ziynet.uz).

Research supervisor: **Munavvarov Zohidillo Inomkhodjaevich**
Doctor of Political Sciences, professor

Scientific consultant: **Tashkulov Jo’raboy O’rinboevich**
Doctor of Sciences in Law, professor

Official opponents: **Saidov Akmal Xolmatovich**
Academic, doctor of Sciences in Law, professor

Lutfullayev Hamidullo Murodullayevich
Doctor of Philosophy (PhD), senior research fellow

Leading organization: **Imam Bukhari International Scientific-research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan**

A defense of the dissertation will be held at the meeting of the Scientific Council under number DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 under International Islamic Academy of Uzbekistan at _____ o’clock, “_____” _____ 2019 (Address: 11., A.Qodiri street, 100011 Tel. (+99871) 244-94-70, fax: (+99871) 244-00-65 e-mail: info@iiu.uz).

The dissertation is available for acquaintance in the Information Recourse Centre of International Islamic Academy of Uzbekistan (Registration No. ____). (Address: 11, A.Qodiri street, 100011, Tel. (+99871) 244-94-70, fax: (+99871) 244-00-65

An abstract of the dissertation was handed on _____ 2019

(Register protocol under number on _____ ” ____ ” 201__)

Sh.A.Yovkochev
Chairman of the Scientific Council
for awarding academic degrees,
Doctor of political Sciences, Professor

D.A.Rahimdjanov
The secretary of the Scientific Council
for awarding academic degrees,
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor

S.S.Agzamkhodjaev
Chairman of the Scientific Seminar under the Scientific
Council for awarding academic degrees,
Doctor of Historical Sciences, Professor

INTRODUCTION (annotation of the dissertation for the scientific degree of the Doctor of philosophy (PhD))

The urgency and necessity of the dissertation topic. In written sources created in different countries of the world, valuable experience of the Oriental State Management is reflected. Abulhasan Ali ibn Muhammad ibn Habib al-Mâwardiy al-Basri al-Baghdâdi al-Shâfi'i (973-1058, further referred to as **الأحكام السلطانية و الولايات** Abulhasan Mâwardiy)'s book called "al-Ahkâm as-sultâniyya va-l-valâyât ad-diniya" (further referred to as "al-Ahkâm as-sultâniyya") is one of the most important ones. The research of this book from the point of view of history of Islâm and source studies has a great theoretical and practical significance. There, the notions were singled out on practical theory on administrative law (*furu' al-fiqh*) that developed within the ideology and science (*islom huquqi, usul al-fiqh*) that existed until the time when Mâwardiy lived; and a foundation for political school of *fiqh* was established. This valuable source presents the information about the Muslim administrative system of the X–XI centuries, its hierarchy of titles, regulation of land and water issues, organization of forests and mining enterprises, the political and legal status of various levels of the state. The information has preserved its significance and the research on it still continues. The fact that along with Seljukian and Ghaznavids dynasties, the Timurids and Bâburian rulers, Bukhâra, Kokand and Khiva khanates applied this source turned its in-depth study into a vital task for the research conducted on the history of Uzbek statehood.

Valuable research has been conducted on the study of Muslim East, including the history of the Uzbek statehood, using them as a primary source. Apart from "al-Ahkâm as-sultâniyya", other important ones include such as "Siyosatnoma yohud siyar al-muluk" by Nizâmulmulk, "Temur tuzuklari" by Amir Temur, "Dastur al-muluk" by Samandar Termezi, "Suluk al-muluk" by Fazlullâh ibn Ruzbehân are possible to include research on the original sources. They contain important conclusions and considerations related to the subsequent stages of the development of political *fiqh* direction formed by Mâwardiy.

During the years of independence, the attitude to history has changed dramatically in Uzbekistân. "... Preservation and study of historical heritage and passing it over from generation to generation is identified as one of the most important priorities of our state policy"¹. According to this, relying on original sources when studying the history of the native country is the basis of modern research.

The book "al-Ahkâm as-sultâniyya" written by the scholar and statesman who made a great contribution to the science of the X–XI th centuries, the chairman of "Bayt al-hikma", mutakallim and faqih Abul Hasan Mâwardiy, was written following the order of Abbâsid rulers Qâdir Billâh and Qâim Biamrillâh to bring the rules and regulations of building a sultanate into order². It is one of the topical issues to carry out the source-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташки ишлар вазирилари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи// Халқ сўзи. 2016 йил 19 октябрь.

² الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. Мовардий. Ал-Ахком ас-султониййа. ЎзРФА ШИ қўлғезмалар фонди, Р. № 7228/1. – 1-варақ; الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. Мовардий. Ал-Ахком ас-султониййа. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси қўлғезмалар фонди, ПВ. № 63. – 1- варақ.

based research, introduce into scientific use its manuscript copies, its ancient and contemporary editions, translations into Western and Eastern languages, and serious research into it.

The current dissertation research, to a certain extent, serves to fulfill the tasks identified in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 “On the Strategy of Action for Further Development of the Republic of Uzbekistân” No. P-2855 of March 27, 2017, “On measures to establish an international research center of Imâm Bukhâri under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan” No. 2995, dated May 24, 2017, “On measures to further improve the system of preserving, researching and propagating ancient written sources” dated May 24, 2017, No. 2995 are the reflection of the attention paid to the research of the intellectual heritage of ancestors that reached the level of the state policy and in the above mentioned decrees.

Compliance of the research with the priorities of the national science and technology development. The dissertation was performed within the priority direction of the Republican scientific and technological development program “Spiritual-moral and cultural development of the democratic and legal society, the formation of an innovative economy”.

Level of knowledge of the problem. The scientific heritage of Mâwardiy, including the study of the book “al-Ahkâm as-sultâniyya”, covers a long period. Studying written sources of the scholar’s life, activity, scientific heritage, political and legal views began during his life-time. They were researched as a theoretical source in the educational institutions and research centers of the Muslim East and West in the Middle Ages. Faqihs such as Abu Ya’lo, Nizâmulumk, Abu Bakr Shâshi, Burhâniddin Marghinâni, Abu Bakr bin Ahmad expressed positive thoughts about how Shari’ah works as a key source in the development of state of the art teachings. The publishers of the book by Mâwardiy “Adab ad-dunya va ad-din”, scientist Mustafô as-Saqqo highly estimated it. The conclusions of Muhiy Hilal, H. Gibb’s comments on the book by Mâwardiy about the theory of Eastern State Management, the comparative analysis by a Kuwait researcher Ahmad Mubârak Baghdâdi, another publisher of “al-Ahkâm as-Sultâniyya”, illustrates some of the viewpoints related to the subject.

The Importance of “al-Ahkâm as-sultâniyya” was confirmed by such scholars from Mâwarâunnahr, Khurasan, North Africa as Abu Asim (died in 1068), Abu Ishâq al-Sherâzi (died in 1086), Ibn Salâh al-Shahrizuri), Badruddin ibn Jamâa (died in 1343), Ibn Khaldun (died in 1406), which was reflected in history, legal, political and literary works. This resulted in the extension of the influence Mâwardiy made on the development of political science and the scientifically-practical significance of statehood education described in the book “al-Ahkâm al-sultâniyya”.

Some of Mâwardiy’s scientific heritage was published in Lebanon, Egypt, Iraq, Kuwait, Scotland, Turkey and Uzbekistan. They are “Tafseer va Tazhil an-nazar va ta’jil az-zafar [fi axloq al-malik va siyosat al-muluk]”, “A’lâm al-nubuwwa”, “Adâb al-qozi”, “Nasihât al-muluk”, “al-Iqna”, “al-Vizâra”, “Adab al-Vizâra”, “Qawânin al-Vizara”, “Qawâni’s al-Vizâra and politics al-Malik”, “Amsâl al-Qur’an”, “al-Hâvyi kabir [fi furu’ al-fiqh]”, “Amsâl al-hikâm”, “Kitâb fi-nahvi”, “Adâb ad-dunyo va ad-din”. Also, the book “al-Ahkâm as-sultâniyya” was published in Arabic, Turkish, French, English,

German, Urdu, Persian. They were published by the Publishing House of the Egyptian Al-Bâbî al-Halabiy in 1966 and in subsequent years³, Kuwait edition of Dar Ibn Qutayba Library in 1989 on the study of Ahmad Mubarak al-Baghdadi⁴, “Dar al-kutub al-ilmiyya” Library in edition of Bayrut⁵ Turkish translation of Ali Safak edition (1994)⁶, H. The English translation of Vafo Wahab (1996, Beirut)⁷, the Urdu translation of Mawlawi Sayyid Mohammed Ibrahim (India, Gujarat, Lahur)⁸ in India and Pakistan, Persian translation Baghdad’s qadi Qawamiddin Yusuf bin Al-Hasan al-Hussaini al-Shaafi’s (1750, the first ten chapters of the work), as well as German-language editions⁹.

In addition, translations of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” into French, Dutch and English were published in Western countries. Kont Leon Ostrorogin’s translation of the first 5 chapters “al-Ahkam as-sultâniyya” into French, which followed by its full French translation in 1900-1906 in Paris¹⁰, English translation of Asatullah-Yat’s in 1996 in London¹¹; Landesbibliothek, Gotha (Arab.ms.N1872) Dutch / Flemish translation in Netherland edition¹².

The most prominent piece of research on the study of the scholar’s scientific heritage into Uzbekistân is the translation of the book “The World and Religion Etiquette” into the Uzbek language¹³. Also it must be pointed out that Mâwardiy’s legacy is mentioned in the works by academician A.H.Saidov and prof. A.Sh. Juzjoniy in the work of “Orient and human rights”¹⁴.

Although the study of the scientific heritage of the Mâwardiy was enormous, it has not yet been translated into the Uzbek language and the critical textbook and source study devoted to comparative analysis of manuscripts, editions and translations of “al-Ahkâm as-sultâniyya”. Also, it was not investigated the level of influence of Statehood information on Mâwardiy’s work on the work of the intellectuals.

In addition, two manuscripts of the book “al-Ahkâm as-sultâniyya” kept in the manuscripts fund of the National Library named after Alisher Navoi, in the Fund of Rare Books and Publications (No. 63) and in Institute of Oriental Studies of the AS of the RUz

³Al-Mawardi Abu ‘l-Hasan. Al-Ahkam as-sultaniyya wa-‘l-wilayat ad-diniyya. – Misr: Sharika maktaba wa matba‘at Mustafa al-Babiy al-Halabiy, 1966.

⁴الأحكام السلطانية و الولايات الدينية تأليف أبي الحسن علي بن حبيب الماوردي. (ت. 450 هـ) تحقيقه لدكتور أحمد مبارك البغدادي. جامعة الكويت. قسم العلوم السياسية. الناشر مكتبة دار ابن قتيبة. الكويت. 1989. ص. 390-390. مовардий. Аҳком. – Кувайт, 1989. – Б. 390.

⁵الأحكام السلطانية و الولايات الدينية تأليف أبي الحسن علي بن حبيب الماوردي. (ت. 450 هـ) الناشر مكتبة الدار الكتب العلمية بيروت-لبنان. 1992 م. ص. 327.

⁶Ebu'l-Hasan Habib el-Ma'ver'di. El-Ahka'mu's-Sultaniye/Ceviren:Ali Shafak. – Istanbul: Bedir Yayınevi, 1994. – S.504.

⁷Abu'l-Hasan al-Mawardi. Al-ahkam as-sultaniyyah. Introduction to «The Ordinances of Government», trans., Wafaa H. Wahaba (Lebanon: Garnet Publishing, 1996), xv.

⁸www.KitobSunnat.com. (ت. 450 هـ) الأحكام السلطانية و الولايات الدينية تأليف أبي الحسن علي بن حبيب الماوردي. 416 b.

⁹Ahkam-e Sultani Offentliches Rect im Islam von Mawardi//Prof. Mohammad Taghi Daeshpajouh, Persische Übersetzung von Hosseini-e Shafe'ii im 10. Jahrhundert (Hedschra) Manuskript bearbeitet und her ausgegeben von M.T.Daneshpajuh-Tschangiz Pahlavan. Blatter fur Kultur und Gesellschaft (3). Munster.– 2002. April. – 150 p. ماوردي الاحكام السلطاني ماوردي (علي بن محمد بن حبيب)/ترجمه: قوام الدين يوسف بن حسين حسيني شافعي. – مونستر : ألمان. 1381/2002 فروردین.

¹⁰Kont Leon Ostrorogin. El-Ahkam Es-Soultaniya, Traite' de Droit Public Musulman.– Paris, 1901; Ostrorogin L. Les constitutions politiques, trac. et commente'es d'apres Les sources orientales. – Paris, 1900-1906.

¹¹Abu'l-Hasan al-Mawardi. Al-ahkam as-sultaniyyah. The Laws of Islamic Governance/Translated by Asadullah Yate PhD. Kalamullah.Com. Ta-Ha Publishers Ltd. London, 1994.– 381 p.

¹²Голландия: Landesbibliothek, Gotha. Arab.ms.№ 1872

¹³Абулҳасан Мовардий. Дунё ва дин одоби. Таржимон ва сўзбоши муаллифи Абдуллоҳ Исмоил Махдум. – Тошкент: Hilol nashr, 2017. – Б. 454.

¹⁴Look: Саидов А.Х., Жузжоний А.Ш. Шарқ ва инсон ҳуқуқлари. – Тошкент, 1998. – Б. 50-60.

(No.7228/I) were not involved into researches. However, the manuscripts of “al-Ahkâm as-sultâniyya” in Uzbekistan is more complex than that of three-volume manuscripts in Kuwait (No. 4903, No. 5085 in Chester Baptist Library in Ireland), in St. Petersburg (No.6737), or Turkey (No.377, No. 378. Despite the extensive study of the Mâwardiy’s scientific heritage, the study of sources, historiography, and Islamic studies based on the manuscripts of Tashkent, St. Petersburg and Turkey has not been carried out yet.

Relationship of dissertation theme with the executed higher education institution. The dissertation research was carried out within the framework of the research project “Historiography and Source Studies in Uzbekistan” in accordance with the research plans of the National University of Uzbekistan.

The purpose of the research is to reveal of the role of “al-Ahkâm as-sultâniyya val-valâyât ad-diniyya” by Mâwardiyin the history and source of Islamic historyon the basis of original sources.

Research objectives:

- to study the hierarchy of the state governance system and positions in the Muslims’ Orient in the work of “al-Ahkâm as-sultâniyya” by Mâwardiy;
- to determine the characteristics of social, political and ideological backwardness in the period of Mâwardiy, creating a final complex of scientific research on the life and scientific activities of the scholar;
- to research the copies of the manuscripts of “al-Ahkâm as-sultâniyya” in the funds of the Abu Rayhân Beruniy Institute of Oriental Studies and the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navaiy in the context of Islamic history and source studies;
- to analyze the influence of state-run sources created in the X–XI centuries and the influence of the Islâmîc orient government on the subsequent periodicals;
- to identify the benefits of developing and improving the modern state management methods and methods.

The object of the research is the scientifically-creative activity of Abulhasan Mâwardiy and his viewpoints about statehood of Muslim Orient, which is described in the work of “al-Ahkâm al-sultâniyya”.

The subject of the study is the manuscripts of Abulhasan Mâwardiy's “al-Ahkâm al-sultâniyya”, which is kept in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navâiy, as well as manuscripts and editions kept in foreign libraries.

Research Methods. The dissertation uses paleographic, archeologic, theologic, historical, logic, impartiality, civilizational approach, content analysis, hermeneutic, codricological, comparative and systematic analysis and other methods of scientific research in the field of sources and historiography.

The scientific novelty of the research is as follows:

Mâwardiy was the leader of the “Ahl al-sunna and al-jamaa, and as the chairman of “Bayt al-Hikmah” had a positive influence on the countries such as Khurasan, Mâwarâunnahr, Egypt, and his efforts in the countries referred to in Bayt al-hikma and it has been proven that they gave additional impetus to the development of science;

the scientific heritage of the scientist has proven to be a solution to the problem of political, legal, socio-economic, religious, spiritual and moral-ethical issues of the majority of the population of Muslim countries, including the promotion of creative harmony between religion and secularism in Uzbekistân;

The essence of the doctrine of governance, described in the book “al-Ahkâm as-sultâniyya”, is explained by the fact that it revealed the passage to the Khilafah, that is, how they transformed pure sovereign ruling to the ruling Sultanate of the world.

The book, “al-Ahkâm as-sultâniyya”, describes that religion is indivisible of state, and this can help in the ideological struggle against radical Islam today.

The practical results of the research are as follows:

There are 17 out of 18 scientific works related to the scientific heritage of Mâwardiy, 1 of which have not been found, and 10 of them have been published;

copies of manuscripts, publications and translations of the work “al-Ahkâm as-sultâniyya” were grouped;

It was revealed that this work was widely recognized by Abbas Khalihafa, the legitimate and state of the Abbâsid Khaliph, as a practical guide to the Muslim world, including Khurasan, Afghanistan and Turkestan;

Scientifically-critical summary of the work in Persian, French, Dutch, German, English, Turkish and Urdu languages;

It has been established that the work was written in the spirit of a new Muslim political right that was aimed at establishing a fair government, reforming social issues, and establishing sustainable governance;

The Hanafiyya and Shafi'i Mazhabs of the work have a common religious-secular, secular, legal, sources such as the Qur'an, Hadith, ijma, qiyas, ray, ritual;

Mâwardiy's teachings on the Islamic Statehood influenced some of the historical sources of Uzbek statehood, including the role of Amir Temur in the “Tuzukoti Temuriy” in the harmony of the managerial doctrine described in the Mâwardiy's work by Fazlullah ibn Ruzbehon's “Suluk al-Muluk”, Muhammad Kubraviy's “Fatovoi Shaibani”, “By Muhammad Sharif al-Bukhari in his works”, “Fawâidî haqâniyya”;

The clarification of the political activity of the X–XI centuries, which was not reflected in other sources of the history of the Muslim state, political activity, political and legal doctrine, land and water issues, forest, mining, and historical activities of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” has been found to be a valuable sources of political-legal status of government officials and can serve as an important source of research for the period under study.

The reliability of the research findings is that the original scientific sources, including the scientific heritage of Mâwardiy, in particular, in Egypt - one, in Uzbekistân - 2, in Uzbekistân - 5, in Kuwait - 3, in Turkey, 1 in St. Petersburg. and Ireland - 1 manuscript, supported by written sources, conclusions, recommendations and practical implementation of recommendations. They are based on a comparative study of contemporary issues and publications in Arabic, Turkish, Persian, Urdu, French and English on the subject. An important role of the scientific heritage of the scientist in the history of the East has been proved by reliable historical works and evidencing materials.

The scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is expressed by the fact that the study of “al-Ahkâm

as-sultâniyya” was firstly studied in Uzbekistân, with a critical review of valuable information on the history and socio-political life of the X–XI centuries, which is one of the controversial and classical periods of the Muslim Sharia history is determined.

The practical significance of the results of the research is determined by the fact that new information on the management system was used to fill the relevant sections of the international and constitutional law, as well as to enrich the national statehood scientific research.

Implementation of research results. Based on conclusions and recommendations on the study of Islâmîc Shariah public administration data of the 10th – 11th century in the book “al-Ahkâm as-sultâniyya”:

The manuscript kept in the “Fund of manuscripts, rare and valuable editions of the National Library of Uzbekistân” National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoiy, was recommended to be included in the UNESCO World Memorial Program (UNESCO “Memory of the World Manuscripts”). science and art history and “Spiritual wealth of Uzbekistân”. (Information and Public Communication Agency of the President of the Republic of Uzbekistân, No. 11-2475) on July 17, 2019. The complete text of the manuscript was placed on the portal of the National Library of Uzbekistan (Information letter from NOC, February 14, 2017, № 03-22/153). Scientific findings allow researchers to make general use of the manuscripts they have reached so far and to use the original text;

At the National University of Uzbekistân, “Theory and Practice of Modern State Operations, Providing Management with Normative Documents”, “Public Speaking”, “History of World Archives and Archives in Foreign Countries”, “Museum Studies and Archival Science” and “Manuscripts and Historiography” (Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the Republic of Uzbekistân, January 9, 2019, No. 89-03-96). The textbook “Theory and Practice of Modern State Administration, Providing Controls with Regulatory Documents” was devoted to the theory of thesis management, the theory and practice of the dissertation on the topics 1, 12 and 13 (Information letter from the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education, 2010 dated October 21, 2011). Applied results serve to enhance and strengthen young people's knowledge about the history of the Muslim Ummah of the Middle Age;

The conclusions drawn from the Muslim Sharqî State and Islâmîc Laws described in “al-Ahkâm as-sultâniyya” state that the “Strategy for Action in the Five Priorities of the Development of the Republic of Uzbekistân in 2017-2021” serves the people, that is, turning it into a nation-state based on the analysis of the experience of the Muslim Ummah of Statehood (the Information letter from Human Rights in the Republic of Uzbekistân National Human Development Report of the Republic of Uzbekistân, No. 01/506 dated July 06, 2017). These scientific findings reinforce the importance of primary sources in the process of theoretical and practical research on the development of national statehood;

The scientific findings and practical recommendations on the role of Uzbekistân in world history and its high status in the context of Islamic civilization were used in the educating unorganized youth as patriots, hardworking and highly educated citizens (The information letter from the Central Council of the Youth Union of Uzbekistân, No. 04-13/6075, last citation). As a result, the knowledge of the younger generation on the

scientifically-fundamentals of our history has been expanded and updated with new information;

The National Television and Radio Company of Uzbekistan used conclusions and practical suggestions on the history of Muslim Sharqi public administration published in the dissertation in preparing the “Teran Ildizlar” (“Strong roots”); as a result, the content of the program was enriched with practical examples and the topic of the program was scientifically grounded (Information letter No. 01-18-1223 dated December 6, 2018 from National television and radio company of Uzbekistan.

The approbation of the research. The results of the research were summarized and tested in the form of lectures at a total of 10, 5 international and 5 republican scientific-practical conferences.

Publication of research results. A total of 27 scientific papers on dissertation were published. Among them there were published 17 articles (15 of them in republican and 2 foreign scientific journals included into the list of recommended journals for scientific publication by Supreme Attestation Commission), 10 articles, 5 - international and 5 - republican conference proceedings.

Structure and extent of dissertation. The dissertation consists of the introduction, three chapters, a list of sources and literature used, and appendix. The main text of the dissertation is 156 pages.

THE MAIN CONTENT OF DISSERTATION

The introduction section of the dissertation text addresses the topicality and necessity of the theme of the research, its relevance to the science and technology development priorities, the review of foreign research on the subject, the level of the problem, and the relevance of the topic to the dissertation researches conducted by institutions. All information includes the aim, objectives, subject, sources, methods, scientific novelty, practical outcome, scientific-practical significance, reliability, approbation, introduction, structure and outcome of the research.

The first chapter entitled “**The life, activity and scientific heritage of Mâwardiy**” is devoted to the socio-political situation in Mâwardiy’s life, activity and his scientific heritage. It reflects socio-political events, economic and cultural life of X – XI centuries. The aggressive socio-political processes that took place within the Baghdad caliphate caused weakness of the Abbâsids central government and Amir al-Umaro, who was officially appointed as the successor to the rank of Khalafah¹⁵, began to occupy the leading positions of the Barbarian, Persian and Turkish peoples alongside Arabs. When the Buvayhiys were in the position amir al-umaroin Khorasanin 932-1055 yy., it was the most vulnerable period of the Caliphate of Baghdad. The elders of the tribes have begun to declare their independence one after another, using the disintegration of the Khilafah and the difficult situation in the capital.

---

¹⁵Look: Бартольд В.В. Соч., т. VI. Ислам; Догматика; Мусульманские учение. – Москва: “Наука”, 1963; Дж. Мукаддаси. Суннитское возрождение. Перевод с англ. В.В.Наумкина // Мусульманский мир. 950-1150. – Москва, 1981.

“The Ahl al-sunnah al-jamoa”, who ruled in Khurasan and Mâvarâunnahr to save the Abbâsid Chaliphate from the Shi’a persecution, was the first to submit to the Sultân’s status in the history of Islâm and humanity with the help of Mâwardiy, who was given the Sultan’s title by the Khaleefah. Turkish sultans supported the work “al-Ahkâm al-sultâniyya”: The years in which the The Ghaznavi (977/998-1030-1186 yy.) and the Seljuks (1028/1055-1258 yy.) were prominent in the capital of the Abbasids, in Baghdad, were the most developed Arab-Muslim caliphate. This political process dates back to the years of Mâwardiy (973-1058 yy.), during which the Abbâsiy Chaliphs in Baghdad were Muti’ (946-974 yy.), Toyi’ (974-991 yy.), Qâdir Billâh (991-1031 yy.), Qâim Biamrullâhs (1031-1075 yy.) officially ruled. Mâwardiy witnessed the weakness and neglect of Abbâsiy Chaliphs. Sometimes, the Turkish tribes witnessed the subordination of the amir al-umaro, sometimes subjugated Shi’a kings, obedient puppets, and asked help from The Ghaznavid and Saljuk Sunni Turkish sultans and obtained negligence and weakness. The Abbasiy Khalifah, who had come to government with power, had to admit the legitimacy of al-umrah. By that time, the Khilafah was divided into three: Fâtima on the North Nile, Owes in North Africa and Andalusia, the Abbasid Chaliphate in Iraq. This historical, socio-political situation shows how deep the political crisis was in the Muslim world. During the rule of Qadir Billâh and Qaim Biamrillâh, serious reforms in the political, legal, social, and economic spheres were carried out at the state level, in a contradictory manner. In that time, there were two main trends in public administration and administration of political law: Sunni and Shi’ism, and the doctrines of public administration and governance, mainly based on their disagreements between their mazhabs, political, religious ideological doctrines. Mâwardiy’s “al-Ahkâm as-sultâniyya” was designed to provide a summary of the Islâmic, Shari’ah state-of-the-art practices and experiences of Muslim continents such as Baghdad, Hijaz, North Africa, Andalusia, Damascus, Khurasan and Mâvarâunnahr, due to their objective, historical, political-ideological need. The idea of unifying concentrated zones in a centralized powerful state is the basis of this doctrine.

The second paragraph of the first chapter deals with the study of Mâwardiy’s life and his activity. The life and activity of Abulhasan Ali ibn Muhammad ibn Habib Mâwardiy (973-1058 yy.), a political scientist and lawyer living in the 10th and 11th centuries, were expounded based on primary sources.

He was born in a well-educated family in Basra, and lived in a Darb al-Za’faron neighborhood in Rosario, which his apprentice, Khatib Baghdadiy, said in his book, “The History of Baghdad”. In addition, the presence of the Turkish community in the village of Ajam, in Basra’s craftsmen neighborhood, was mentioned by tourists and researchers, which, of course, could not have been influenced by the Turks, the Turkish and the ajamiy – turks and the Persians. It is well-known from historical sources that the Khalifah of Baghdâd in the region of

Ustuvo in Nishâpur regularly occupied political, legal, and embassy relations with the The Ghaznavi, the saljuk turks which had position “voliyi quzot”¹⁶.

Mâwardiy initially learned literacy from his father and well-known scholars of “Ahl al-sunna va al-jamâa” on the science of fiqh and hadith of Bayt al-hikma.

The famous scholars of Khurasân and Mâvarâunnahr were educated by such well-known scholars as Abulhusayn al-Quduriy al-Hanafiy, Soymariy, Bofiy Bukhâriy, Abu Hâmid Isfarâniy. Based on the experiences he has accumulated throughout his life and career, he has not only made a valuable contribution to the theory of political and legal sciences (fiqh), but also established a political fiqh school (state law: constitutional law).

The research of Mâwardiy’s life clarified many things and concluded that he lived 86 years (973 to 1058 AD). During his lifetime, Mâwardiy worked as the chairman of the “Bayt-ul-hikma” (House of Wisdom), the emissary, the ruler of the Shariat, the governor of al-qazi(qozi of region), voliyi ruaso, al-qozi - the judge of the sixth region judges, the chairman of the Shafeiya sect, the chairman of the Mazhabs of “Ahl al-sunnah va al-jamâ’a”, the judge of the al-quzot (chief judge), aqzo al-quzot (the Supreme Judge), and Prime Minister ranks. In needed cases, he worked in the ranks of the Turks as the head of the embassy, as well as the head of the state’s chief adviser in establishing diplomatic relations between the Abbasids and the Turks, in particular the Turks from giving the Sultanate status of the The Ghazniand the Saljuqs in reaching Amir al-umaro positions in Baghdad¹⁷.

Paragraph 3 of the first Chapter is devoted to studying “Mâwardiy’s scientific heritage” – a study of historical sources. It contains detailed information on scientific heritage of Mâwardiy, various editions of his books, translations, chronological order, and divided into four categories.

The second chapter of the dissertation entitled “**The source of “al-Ahkâm as-sultâniyya”s work**” consists of four paragraphs, one of which is the peculiarities of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” manuscripts, the structure of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” analysis of the sources, the study of history and source studies. There are nine manuscripts of “al-Ahkâm as-sultâniyya” in the funds stored in the library of Arabic books in our republic and abroad, including Kuwait, Russia, Egypt, Ireland and Turkey. In particular, in Tashkent, the National Library of Uzbekistan, manuscripts, rare manuscripts and special value funds, the manuscript PV. No. 63 and R. No. 7228/I¹⁸ of the Academy of Sciences of Uzbekistan are preserved in perfect form.

According to the results of the study, these manuscripts existed in our country until XIV century, and several handwritten copies were made; Kuwait’s three-digit manuscripts; Manuscript No. 6737 in St. Petersburg; 3 in Turkey [No. 377; No. 378; No 379] for the first time the manuscripts were summarized and described using comparative data on their codecological features, their structure was

¹⁶ Ибн Баттутанинг саёҳатнома (Тухфат ан-наззор фи ғароиб ал-амсор ва ажоиб ал-асфор) асари Баттута Ибн: масъул муҳаррир ва муқаддима муаллифи Н. Иброҳимов. – Тошкент: Шарқ, 2012. – Б. 190.

¹⁷ Ёфёый. Миръот ал-жинон. ЎЗРФА ШИ 2005 қўлёзмаси, Р. № 2005. – варақ. 360. Аббосийлар давлатчилиги хронологияси. Аббосийлар вакили сифатида Мовардий, Ғазнавийлар томонидан Абу Райҳон Бериуний ва Мовардийнинг устози Абу Ҳомид Исфароинийлар иштирок этганлар.

¹⁸ Собрание Восточных Рукописей (СВР). Т. VIII. – Ташкент, 1967. – С.217.

provided. The translation in Egypt, Baghdad¹⁹, Beirut, Pakistan, Malaysia, Turkey, Germany, England, France and the United States has been analyzed from a scientific-critical point of view.

The handwritten manuscripts of the “al-Ahkâm as-sultâniyya”, presenting great scientific significance, were first studied comparatively and scientifically. In particular, it was discovered that the manuscripts preserved in Tashkent were distinguished by their antiquity and perfection. Among is the copy preserved at National Library of Uzbekistan manuscript number PV. N63, studying it provided evidence to the fact that the textuality of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” had been compiled.

The second paragraph of the second chapter deals with the structure of the “al-Ahkâm as-sultâniyya”. In the preface of the work, the author dwells on his creation. Its essence, state and law in the Middle Ages, the foundation of the state, the basics of governance, political and legal doctrines are studied in detail. The scholar states that “observance of the commandments of the Sultan is necessary for the local rulers/Khalifa...”. He encourages the officials to do what is right in God’s sight. It calls for a person not only to spill a single drop of blood, but also to shed a hawk hair and he puts some legal and political bans.

The analysis of the content, composition and structure of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” indicates that the author pays a great attention to the state-owned resources created before he lived. Based on historical sources and experiences, he creates a perfect set of legal principles of the Muslim Sharia statehood, the political and legal status of the leaders and administrators, the system of authority and governance, and the legal system. Also, it is clear that the ruling of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” is broken down by the legislature - the supreme power of imam/ruler, the executive branch/ministry executive, and the judges/tribunals .

It outlines the administration of the state and the management of the central and local levels of government, the administrative and territorial institutions, the methods of government and society management. In addition, it also gives comprehensive information on how to select Imam/Sultan, requirements for this, and suggestions. In addition, there are many facts on appointments of the head of state, ministers, amirs, judges, declaration of nonviolence, determination of the direction of political movement, regulation of the judiciary, strengthening it, introducing the institution of inquiry, establishing and managing it, appointing imams for prayers, family and marriage, inheritance and wage management, finance and economics (zakat, bayt al-mal), charity and zakat-tax system control, distribution of spending, jizya and charity, determination of legal aspects of taxation of different regions conditions of land and water issues, landscaping, meadows and Iqto’ institutes, mining issues, pilgrimage management, devonbegi activities and establishment of detention facilities, imposing penalties and ensuring its execution, and, finally, developing issues in detail in this section.

The third paragraph of the second chapter deals with the analysis of the sources of the book of “al-Ahkâm as-sultâniyya”. It includes the principles of legal

---

3. ص. - 1989، بغداد - الماوردي: أدبالقاضي....- ص. 56 الأحكام السلطانية و الولايات الدينية تأليف أبي الحسن علي بن حبيب الماوردي.¹⁹

education used in practice, political experiences and observations in history, on the basis of the analysis of universal theories, the establishment of a justified, honest and fair society, the principles of fair and wise laws, respect, adherence, implementation, issues were studied in detail. The regulation of social relations was classified into the key sources of Islamic ijtiḥad in the construction of Islamic Shari'ah rule.

As a creative faqih and conscious pragmatic politician, he was one of the first founders of the Oriental Islâmic ruling system, the first "al-Ahkâm as-sultâniyya" which was mentioned in the Qur'an concerning a; the Prophets and the Messenger Muhammad (s.a.v), the state administrative and managerial actions (in Uzbek: Minister of Justice), their place in the practical life, customs, traditions and national traditions (Sunnah); the first Islamic - political process in the statehood of the noble rulers; Islamic law and statehood experiences of the Ummaviy and Abbasid era; Imâm Abu Hanifa, Imâm Shâfiy, Qaffol Shashiy, Abulhusan Quduriy and Imâm Bukhâriy, and Imâm Abu Mansur Mâturidiy Samarqandiy, who believed in the creation of the theory of Islâmic Sharia state governance and sought to reflect it as a doctrine of political fiqh.

The fourth paragraph of the second chapter deals with the study of "al-Ahkâm as-sultâniyya"'s historical science and source studies. In the study of the unique manuscripts of "al-Ahkâm as-sultâniyya", the biobiographical sources were provided, written by the scholars of "Ahl as-sunna and al-jamoa", related to the author and his work. Mâwardiy was assigned to the post of prime minister when he handed over the "al-Ahkâm as-sultâniyya" to the Abbasid Kadir Billâh.

The central topic of the "al-Ahkâm as-sultâniyya" was Abbâsid chaliphs, Turkic and Persian emirs, sultans, khans. That is why many copies have been made, translated, and stored in the rulers' libraries. At the same time, this book was greatly reknowned among academics.

The "al-Ahkâm as-sultâniyya" which reached the level of political and legal theoretical textbook on the theory of State and Law, has a distinctive scientific significance in the study of the history of Muslim Statehood and is different by its high role and value in the field of literature.

The third chapter, titled "**al-Ahkâm as-sultâniyya**" is an important source in the history of Muslim East public administration of the 11th century" consists of three paragraphs, one of which is the sources of state-run management created in the X – XI centuries, and the significance of "al-Ahkâm as-sultâniyya" as an important source of Islamic Sharia law, his work on the influence of his work on the Muslim state of the Muslim East. The comparative analysis of the books devoted to stathood issues were written at different periods based on Imam Bukhariy's "Sahih", Abdullah Tohiriy's "Ar-Rasail" ("Letters"), Abu Nasr Farâbiy's "Al-Madinat al-Fâzilah and his Ahl al-orâyihi" ("The views of the Fazil city population"), and Sâbiy's "Rusumi dar al-xilafa" ("Khilafât palace rituals") were found to be theoretical source for "al-Ahkâm as-sultâniyya".

The second paragraph of the third part of the book "al-Ahkâm as-sultâniyya" is devoted to an important source of Muslim East state administration right. The education principles in the "al-Ahkâm as-sultâniyya" are based on the rule of the

Muslim ruler, the rules of the governing ways of Sultan, the hierarchy of officials, the powers, the obligations, the rules, the right to function, based on the texts and verses.

According to Mâwardiy, the leader of the nation, – “imâm” (الإمام), the central government of the state – “imâmate” (الإمامة), and the people of sovereignty – political and legal terms, such as “ummat” (الأمة). According to “al-Ahkâm as-sultâniyya” “imamate” is a perfect example of central government in the Muslim Ummat of the East.

According to Mâwardiy, “imâmate” is a just state governed by specific secular and religious principles, which is the pillar of the Eastern Muslim society – the central government, and the “ummat” – a free population of the Muslim East²⁰.

As a Muslim lawyer, one of the main methods of forming a government hierarchy²¹ of Mâwardiy in “al-Ahkâm as-sultâniyya” was the political and legal justification for the election institute for the sake of choosing a worthy Sultân. He has put it into practice as the best example, and indicated legal limits of officiaps. “Imam” is a person that has been selected from nation, and that the elected commission should be a prominent figure in the public administration. According to Mâwardiy, there are two ways to get the ruler’s legitimacy. The first is to elect a worthy leader through the assembly of wise men. The second is to determine the legitimacy of the former imam, whether it is legal or not²².

In the “al-Ahkâm as-sultâniyya” political and legal principles of electing the most prominent representatives of the people and selecting one of the most exemplary individuals and modeling the head of state were developed. It includes the political and legal powers delegated to the Sultan, and even the sultan’s authority to secure the post of the head of state for the purpose of appointing a heir to the throne, the order of appointment of the head of state, as well as the norms and principles of law and order²³.

In addition to the idea of strengthening the rule of governance in such concepts as imam, imamate, umma and allegiance, the head of the state has the right to elect and appoint experts to the Sultanate, his supporters, his ministers, the regional emirate, the security and the military, the judiciary, it is necessary to demand from them the qualities required from the ruler.

According to Muslim law, the oyat “O believers, obey Allah, obey the messengers and submit to the commandments of your own accord” (Qur’an, 58-oyat), is interpreted as the ground for the people to obey the ruler such evidence was used by Mâwardiy as proof that his views were justified. In “al-Ahkâm as-sultâniyya” it is said that, “if the ruler center is a center, people are its

²⁰ الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. ЎЗР ФАШИ қўлёзмаси, Р. №7228/І – варақ.1.

²¹ الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. ЎЗР ФАШИ қўлёзмаси, Р. №7228/І – варақ.1.

²² الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. ЎЗР ФАШИ қўлёзмаси, Р. №7228/І – варақ.6. Хотамий С.М Исломи тафаккури тарихидан//Таржимон: Н.Қодирзода. – Тошкент: Минҳож, 2003. – Б. 200.

²³ Қаранг: الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. АнНЎЗМК қўлёзмаси, ПВ. №63. 1.-боб. 20-фасл. – 10 варақ.

surrounding²⁴. The severity of the society depends on the sincerity or immorality of the ruler”. Hence, the scientist believed that the authority and the the institution’s power depended on sultans state.

Mâwardiy wrote that, the assembly of wise scholars, entitled to elect the head of the imam/governor, was required to have certain qualities from the members of the “Ahl al-hal va-l-a’qd li-ikhtiyori li-l-imam”. They have at least three attributes, such as justice, science, and health. It concluded that a person with seven qualities, such as Muslim, righteous, scholar, physically and mentally healthy, intelligent, brave and clean, could be the head of state.

As it stated in “al-Ahkâm as-sultâniyya” it is logical to appoint prime ministeras the most trusted deputy who directly oversees the affairs of the government for the Sultân. It is emphasized that it is fairto delegate responsibility to those who are responsible for their duties and who, can dosuch kind of loyalty²⁵.

The third paragraph of the Chapter deals with the study of the influence of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” in the subsequent period of his work on the East Muslim Statehood. The book of “al-Ahkâm as-sultâniyya” information about doctrines of state management based ongiven in the Plato’s “Republic”, Aristotle’s “Politics”, Farâbiy’s “Thoughts of Fazil City People, Mâturidiy’s “Book at Tavhid”, Qur’an, Sunnah, ijmo, ray, and others.

In its turn, the - political institutions such as imamate, arbitrariness, fortunetellers, muftis and inspectors, reflected in the works of Mâwardiy, also influenced the works of the management system created in recent times and theoretical-practical issues of governance in such areas as Egypt, Anatolia, Khurasan, and Mâvarâunnahr has an important role.

The study found that “al-Ahkâm as-sultâniyya” served as the basis for more than fifty works created after him. Among them the most important ones are the “al-Ahkâm as-sultâniyya” (“Sultan’s Decrees”) by Abulhusayn Quduriy (970-1050)²⁶, “Muhtasari Qoduriy” (“Qoduriy’s Abbreviation”) and Abu Ya’la Hanbaliy (death 1080 y.) “al-Ahkâm as-sultâniyya” (1068 y.), Kaykovus ibn Iskandar (1083 y.)“Qobusnoma” (“The story of Kabus”)²⁷, “Qutadghu bilig” (1070 y.) by Yusuf Hos Hojib (Knowledge which leads to happiness)²⁸, Abulhasan bin Ali ibn Ishaq Hoja Tusiy Nizomulmulk (1018 – 1092 yy.), “Siyosatnoma”²⁹, Abu Homid Ghazzaliy (1058-1111 yy.), “Mukâshafat al-qulub” (“The Key of the Heart”)³⁰, Abu Bakr Shâshiy (death 1118 y.) “Kitâb al-mustahziriy”, Burhonuddin

²⁴Мовардий. Тасхил ал-назар ва таъжил ал-зафар фи ахлоқ ал-мулук ва сиёсат ал-мулк. – Бита. – Б.296.

²⁵Қаранг: الأحكام السلطانية و الولايات الدينية: تأليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي. АНН ЎзМК қўлёзмаси, Пв. №63. 2- боб. 1-фасл. – 15 varaқ.

²⁶Тасхили зарурайн. Қудурий масалалари/Араб тилидан таржимон Абдурахмон ибн Абдуллоҳ Марғилоний. 1-қисм. – Марғилон. 1995. – 95 б... مختصر القدوري، المتوفي سنة 428هـ، كراچي، ارام باغ

²⁷Кайковус ибн Искандар. Қобуснома/Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси/нашрга тайёр: Долимов С., Долимов У. – Тошкент. 1994. – 173 б.

²⁸Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан. 1971. – 963 б.

²⁹Абу Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқ Хожа Тусий, Низомулмулк. “Сиёсатнома ёхуд сияр ал-мулук”/форс тилидан тарж. Воҳидов Ш.Ҳ., Эркинов А. – Тошкент: Адолат. 1997. – 250 Б.

³⁰Абу Ҳомид Ғаззолий. “Мукошафат ал-қулуб”. – Тошкент: Янги асравлоди, 2004.–315 б.

Marginâniy (1118-1197 y.)“Hidâya”³¹, Nuriddin as-Sâbuniy Bukhariy’s (580/1184 y.) “Al-Bidaya fi ad-din” (“the initial book about basic of the religion”)³², Badriddin ibn Jamâah (death 733/1343 y.) in the book “Tahrir al-ahkâm fi tadbiri ahl al-islâm” (“Editing of Ahkâm in the meeting of muslims”)³³(no. 733/1343 y.), Ibn Khaldun’s “History”, “Temur tuzuklari” by Amir Temur (1336 – 1405 yy.), Kamoliddin Hussain Voiz Koshifiy’s (1442-46-1505 yy.) “Futuvvatnomai sultoniy”³⁴, (437/1521 y.), Fazlullah ibn Ruzbehân “Suluk al-muluk” (“The study of state governing”) and Samandar Termiziy’s³⁵(1630-1730 yy.), “Dastur-ul-muluk” (“Guide for ruler”)³⁶(1695 y) in the themes of public administration, teaching works.

Nearly in twenty Tabaqât’s works Mâwardiy’s life and activities, fatavos, and legal foundations are used. For example, Abu al-Asim Muhammad bin Ahmed (death 458/1068 y.), “Tabaqât al-Ibadiy” or “Tabaqat al-fuqahoi al-shafeiyya” (“Ibodiyyana tabaqât” “Tabaqât fakhi Shâfiy”)³⁷, Abu Ishâq ash-Sherâziy’s “Tabaqât al-fuqahâ li-sh-Sherâzi”, Ibn Salâh al-Shahrivarziy (643/125 y.) “Tabaqât ibn Salâh”(“Ibn al-Salâh’s narrators”)³⁸ are among them.

As a result of the content analysis of the effect of “al-Ahkâm as-sultâniyya” in the 11th and 21st centuries, the following conclusions were made: it is widely accepted among the scholars of “Ahl al-sunnah al-jamâa”, including the authors of legal sources in the Uzbek statehood. “al-Ahkâm as-sultâniyya” has always presented significance in the Eastern states as a political source of law.

As a result of research, it was revealed that in the eleventh and nineteenth centuries, famous scholars, mufti, faqih, qozi, qozi al-quzat, aqzo al-quzo, judgments of the mas’habs of “Ahl al-sunnah al-jamoa”, for the opinion of the judges, commentaries, margins, permits, foundation documents, normative acts, such as fiqh rules, such as the morals, fatava, jurisprudence, rulings, finance and economics, getting zakat and dissemination, the issues of land, water, mining, - legal documents, complexes, support for orphans, support for old and youth, used the views of Mâwardiy in solving the problems of repatriating parents, promoting education into the interests of humanity, sharing goodness, and forbidding evil.

³¹ Бурхонуддин Марғинович. “Ҳидоя” // ЎЗРФА., ТИУ. Инсон ҳуқуқлари бўйича ЎЗР Миллий маркази. Масъул муҳаррир: А.Х.Саидов., М.Нуриддинов. – Тошкент: Адолат, 1-жилд. 2000. – 848 б.

³² البداية في أصول الدين. تأليف: نور الدين أحمد بن محمود بن أبي بكر الصابوني المتوفي سنة 580 هـ – 1184 م. // عارضه بأصوله. وعلق حواشيه،
“و فهرسه الأستاذ الدكتور بكر طوبال أوغلي. – أنقرة : نشریات الرئاسة الشؤون الدينية، 1995. – 143ص.

Nureddin Es-sabuni. Maturidiyye akaidı //Araştırma ve notlar ilavesiyle tercume eden Prof. Dr. Bekir Topaloglu. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm İlmı Öğretim Üyesi. – Ankara Dın İşleri Yüksek Kurulunun 21.7.1978 tarih ve 48 sayılı kararıyle basılmıştır. 1998. 6-baskı. – 215 b.

³³ بدر الدين بن جماعة، تحرير الاحكام في تدبير اهل الاسلام. تحقيق و دراة و تعليق الدكتور فواد عبد المنعم أحمد. رنس المحاكم الشرعية و الشؤون
ص. 358. – الدينية بدولة قطر. 1987/1407. المؤسسة الخليج للنشر و الطباعة.

³⁴ Камолитдин Хусайн Воиз Кошифий (1442-46-1505 йй.)нинг “Футуватномаи султоний; Ахлоқи муҳсиний/Н.Комилов; М.Ҳасаний., А.Ҳакимжонов. нашрга тайёрловчилар: М.Аминов., Ф.Ҳасанов. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011. – 376 б.

³⁵ ابن صلاح الاملام ابو عمرو و تقي الدين عثمان بن الشهرير وري (1253/643) “سولوك ال-مولوك”. ؤزР ФАШИ қўлэзмаси, Р. № 3639. – 270 варақ.

³⁶ Самандар Термизий. “Дастур ал-мулук”/форс-тожик тилидан тарж. Ж.Эсонов. – Тошкент: Шарқ. 2-нашр. 2001. – 352 б.

³⁷ أدب ألقاضي، تاليف أبي الحسن علي بن محمد بن حبيب الماوردي البصري الشافعي المتوفي سنة 450 هجري. الجزء الثاني تحقيق محي هلال
ابو عاصم محمد بن احمد (1068/458)، طبقات ; ص-14-44-بغداد. المقدمة. –السرхан، الكتاب ابرابع، بغداد، 1392 هـ-1972 م، مطبعة العاني
ص. 114-110. – ليدين، 1964. –العبادي او طبقات الفقهاء الشافعية، تحقيق غوستن فينيستام.

طبقات ابن صلاح. نسخة الظاهرية، و. 71. ابن صلاح الامام ابو عمرو و تقي الدين عثمان بن الشهرير وري (1253/643)

Repeatedly referring to “Al-Ahkâm as-sultâniyya” as a major source of medieval authors is a sign that its role in the East Statehood is remarkably high.

CONCLUSION

From the materials analyzed in the dissertation, the following conclusions have been drawn:

– Mâwardiy’s contemporaries were Muti, Toyi, Qâdir Billâh, Qâim Biamrillâh, it was the reign of Abbâsiy Caliphs, and the last two of them carried out major reforms in the governance system, and the legal and political issues in the context of these reforms were adhered to the Sunni ideology. The Muslim East state governance concepts began to be created in such a controversial era. The political-legal doctrine created by Mâwardiy consists of six areas, including the impact of state management systems in Khurasan and Mâvarâunnahr.

– The author was inspired to write “al-Ahkâm as-sultâniyya” by the ancient teachings and the holy texts concerning the administration of the kingdom. The works: Platâ’s “Republic” Aristâtle’s “Politics”, “The Thoughts of Fozil City People” by Farâbiy, “Book at-tavhid” by Mâturidiy, as well as the Qur’an, Hadis, Sunnah, qiyas, ijma, ray, fatava such as resources and institutions.

– The scientific heritage of Mâwardiy, in particular, “al-Ahkâm as-sultâniyya”, served as the basis for the works of more than fifty other scientists and philosophers. In particular, the authors of legal sources in the Uzbek statehood regarded “al-Ahkâm as-sultâniyya” as a respected scholar. Therefore, the study of the scientist’s life, work, and scientific heritage has continued to this day. The “al-Ahkâm as-sultâniyya” and the political institutions which were reflected in the book have a significant impact on the management system created recently and serve as important guidelines for the administration of legal issues in the areas of Egypt, Small Asia, Khurasan, and Mâvarâunnahr.

– From a chronological point of view, applying the results of comparisons of six manuscripts of “al-Ahkâm as-sultâniyya” we can say that it is the first fundamental work of the political and legal doctrine of the Muslim state. It means his work has the high political and legal significance of the Muslim East state administration.

– One of the important conclusions of the research is that the two manuscripts of “al-Ahkâm as-sultâniyya” in Uzbekistan are much more complete and ancient than the manuscripts abroad. This fact is mainly based on the results of the dissertation research and it makes the dissertation worthy of being regarded as an important scientific novelty in Islamic history and source studies.

– Mâwardiy established a new Political Fiqh School through “al-Ahkâm as-sultâniyya”. The work was based on the reform of the Middle Ages, which served as a coordinating program of secular and religious character in the administration of the East of the Islamic State. It was a perfect political and legal source of not only the Muslim East, but also a centralized state and a fairy society. As being legal basis for Muslim governance, it has served as a major theoretical program for the development of statehood in the X – XI centuries and later periods.

– Mâwardiy's calls the caliphate to move from the religious leadership – the sultan to the modern governing, the call for Muslims and non-Muslims to be as a united social unit, and the practical steps to consolidate the centralized state remain as valuable steps.

Accordingly, the “al-Ahkâm as-sultâniyya” is worthy of being regarded as one of the most universal sources of statehood history. The inheritance of Mâwardiy has been serving for many centuries in the Muslim East, including the development of science and education in Khurasan and Movarounnahr, the value of humanism, patriotism, enlightenment, and tolerance glorified in the Islamic teachings.

Based on the findings from the study, the following recommendations have been developed:

1. to consider the great significance of the works of the Mâwardiy's “al-Ahkâm as-sultâniyya” in studying the history of the Muslim East on the X – XI centuries AD, it is recommended to publish a specific facsimile editions which are in Uzbekistan, Turkey, Egypt, Irland and Beirut. It would also be helpful to create critical texts based on them and translate it into Uzbek and presenting it to the academic community. This project can be carried out on the basis of innovation approaches with government grants.

2. to enrich the textbooks of relevant higher educational institutions of Uzbekistan such as “Islâmîc Studies”, “The study of Qur'an”, “Hadis Studies”, “Theology”, “Law”, “Political Science”, “Documentarism” “Study of sources”, “History of law and state”, “The history of political-legal study”, “International law”, Written sources of the Uzbek statehood as it would be efficient. This will serve to provide potential specialists with new knowledge gained from primary sources of Oriental public administration and increase their professional skills.

3. The new information obtained from the study of the “al-Ahkâm as-sultâniyya” and the results of the scientific research, are aimed at enriching the spiritual content of the Muslim world in the X – XI centuries, in particular the history of the statehood of the peoples of Central Asia, including the organizing new scientific projects and conferences aimed at objective study of the history of Uzbekistan. It is recommended to use the literature on the state of the East. The first practical step is to create an electronic version of the work, based on the Tashkent manuscripts, and place it on the Internet

4. It is necessary to continue a deeply grounded scientific and comparative analysis of political and legal doctrines of Eastern governance described in “al-Ahkâm as-sultâniyya” with the ideas of following works: Platon's “State”, Aristâtê's “Politics”, Farâbiy's “Thoughts of the Fozil City People” and Mâwardiy's Statement by Nizomulmulk “Siyâsatnoma”, Abu Hamid Ghazali's “Nasihât al-muluk”, the works of Yusuf hos Hajib's “Qutadgu bilig”, Badriddin bin Jamai's “Tahrir al-Ahkâm” and Fazlullah bin Ruzbehan's “Suluk al-Muluk”. This activity encourages medieval East scholars to pay attention to the teachings of peace and stability, the preservation of original human qualities.

5. The new knowledge gained from the research of the “al-Ahkâm as-sultâniyya”, and the results of the study, have been further enriched with the spiritual content of X – XI centuries, based on the primary sources of the Muslim East, including the history of the state of the peoples of Central Asia, in particular doing the new scientific projects is conformed with the purpose.

Also taking into consideration that it is possible to identify and research the evolutionary stages of the political, legal, social, economic and military aspects of Central Asian region with the help of “al-Ahkâm as-sultâniyya”, it is required to find the ways to present the results and scientific research to the public.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSC.26.04.2018.ISL/TAR.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ НАУЧНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ МЕЖДУНАРОДНОЙ
ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ УЗБЕКИСТАНА

ЖУРАЕВ ЗИЁВУДДИН МУХИТДИНОВИЧ

**СОЧИНЕНИЕ АЛЬ-МАВАРДИ «АЛ-АХКААМ АС-
СУЛТААНИЙА» – ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ
ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО
ВОСТОКА (XI В.)**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ИСТОРИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2019

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2018.1.PhD/Tar.70

Диссертация выполнена в Национальном университете Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Автореферат диссертации размещён на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме) на веб-странице Научного совета (www.iiu.uz) и на информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net)

Научный руководитель: **Мунавваров Зохидилло Иномходжаевич**
доктор политических наук, профессор

Научный консультант: **Ташкулов Журабай Уринбаевич**
доктор юридических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Саидов Акмал Холматович**
академик, доктор юридических наук, профессор

Лутфуллаев Хамидулло Муродуллаевич
кандидат исторических наук, старший научной сотрудник

Ведущая организация: **Международный научно-исследовательский центр Имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2019 года в ___ часов на заседании Научного совета DSc.26.04.2018.IsI/Tar.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана. (Адрес: 100011, г.Ташкент, ул. А.Кадыри, дом № 11, Тел.: (99871) 244 0056, Факс:(99871) 244 00 65, e-mail: info@iiu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана. (зарегистрирована под № ____). Адрес: 100011, г.Ташкент, ул.А.Кадыри, дом №11, Тел.: (99871) 244 00 56, Факс: (99871) 244 00 65

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2019 года.

(реестр протокола рассылки №___ от «___» _____ 2019 года.)

Ш.А.Ёвкочев
Председатель Научного совета по
присуждению ученых степеней, д.пол.н.,
профессор

Д.А.Рахимджанов
Ученый секретарь Научного совета по
присуждению ученых степеней, к.и.н., доц.

С.С.Агзамходжаев
Председатель научного семинара при
научном совете по присуждению
ученых степеней, д.и.н., профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования состоит в раскрытии значения произведения “ал-Ахкаам ас-султааниййа” Маварди как источника по истории государственного управления мусульманского Востока путем его источниковедческого, историографического и исламоведческого анализа.

Объектом исследования является произведение الأحكام السلطانية و الولايات “ал-Ахкаам ас-султааниййа” Маварди, комментарии к нему и его переводы на другие языки.

Предмет исследования: политико-правовые взгляды Маварди по устройству управления мусульманского государства, изложенные в его труде “ал-Ахкаам ас-султааниййа”.

Методы исследования: в работе использованы сравнительно-исторический, описательный, кодикологический, микроисторический, компаративистический, системный и др. методы научного анализа.

Научная новизна исследования состоит в следующем:

– установлено наличие в библиотеках мира 17 из 18 произведений Маварди, из которых 10 опубликованы;

– критически обобщены сведения о переводах на турецкий, урду, малайский, персидский, французский, голландский, немецкий, английский и другие языки;

– доказано, что “ал-Ахкаам ас-султаниййа” представляет собой произведение об устройстве справедливого государственного управления, в нем изложены вопросы формирования устойчивого управления в условиях мусульманского общества;

– установлены и научно классифицированы источники “ал-Ахкаам ас-султааниййа”, в том числе религиозно-духовного и светско-правового характера;

– установлено влияние “ал-Ахкаам ас-султааниййа” на аналогичные произведения более поздних эпох, в том числе произведения, где рассмотрены вопросы государственного управления в Центральной Азии;

– показана возможность использования “ал-Ахкаам ас-султааниййа” в борьбе против деструктивных движений в современном исламском мире.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования прошли апробацию в 10 научных конференциях, в том числе 3 – зарубежной и 2– международных, 5 – республиканских.

Публикация результатов исследования. По теме диссертации опубликованы 17 работ, в том числе 15 – статей в журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией, 2 – в зарубежных

Структура и объем диссертации: диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы, а также приложений. Объем диссертации составляет 156 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PULISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Жўраев З.М. Ал-Мовардийнинг “ал-Аҳком-ус-султониййа ва-л-вилоёт-ид-диниййа” асарида давлатчилик таълимоти ва унинг илмий-тарихий аҳамияти // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2000. № 3. – Б. 64-67. (07.00.00.№6)
2. Жўраев З.М. Ал-Мовардий аҳком илмининг султони // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2000. № 3-4. – Б. 233-235. (07.00.00.№17)
3. Curayev Z. M. ‘El-Ahkamu’s-sultaniyye’ nin Tashkent nushasi // Turk Dunyasi Arastirmalari. – Turkiya, Haziran, 2001. Sayi: №132. – Б. 233-235.
4. Жўраев З.М. Ал-Мовардийнинг “Ал-аҳком ас-султониййа...” асарида адлия ва давлат бошқарувига оид масалалар // Ҳуқуқ, Право, Law, – Тошкент, 2003. № 4. – Б. 61-63.
5. Жўраев З.М. Қозилик сифатлари машҳур қози талқинида // ЎзР Олий Суди ахборотномаси. – Тошкент, 2005. №1. – Б.45- 47. (12.00.00. №10)
6. Жўраев З.М. 1000 йиллик тарихий асослар // Ўзбекистон Республикаси Олий Суди ахборотномаси. – Тошкент, 2006. №4. – Б. 53-57. (12.00.00. №10)
7. Жўраев З.М. Ўзбекистоннинг ўрта асрлар давлатчилиги тарихига оид муҳим манба: “Ал-Аҳком-ас-султониййа ва-л-валоёт ад-диниййа” ва “Сулук-ул-мулук” // ЎзМУ хабарлари.– Тошкент, 2011. № 4/1. – Б. 145-148. (07.00.00.№22)
8. Жўраев З.М. Ўзбекистон давлатчилиги ўрта асрлар тарихига оид муҳим манбалардан бири Фазлуллоҳ ибн Рўзбеҳоннинг “Сулук-ул-мулук” асари ва қиёсий таҳлил учун Мовардийнинг “Аҳком...” асари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2011. № 4/1. – Б. 149-153. (07.00.00.№22)
9. Жўраев З.М. Мовардий ва унинг давлат бошқарув ҳуқуқи таълимоти – “Ал-аҳком ас-султониййа ва-л-валоёт ад-диниййа” асари // ЎзМУ хабарлари. –Тошкент, 2012. № 4. – Б. 228-235.(07.00.00.№22)
10. Жўраев З.М. Мовардий “Аҳком...” асарининг жаҳон қўлёзмалари // Тошкент Ислон университети ахборотномаси. – Тошкент, 2012.№ 4. – Б.19-28.(07.00.00.№21)
11. Жўраев З.М. Мовардий ва унинг шоҳ асари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2012. №4. – Б. 267-271. (07.00.00.№17)
12. Жўраев З.М. Мовардийнинг “Аҳком” асари ва Шарқ давлат бошқарувига оид манбалар // “Ижтимоий фикр” журнали. – Тошкент, 2013. №2. – Б.78-89. (07.00.00.№15)
13. Жўраев З.М. Мовардийнинг Шарқ давлат бошқаруви сиёсий-ҳуқуқий таълимоти – “Аҳком” асарининг ўрганилиши // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2013. №1. – Б. 113-122. (07.00.00.№14)
14. Жўраев З.М. Мовардийнинг “Аҳком” асари манбавий асослари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент, 2013. №1. – Б. 4-11. (07.00.00.№22)

15. Жўраев З.М. Шарқ – мусулмон давлатчилиги ва ҳуқуқшунослигига оид тарихий манбаларда сайлов таълимоти (X–XI асрлар) // “Ижтимоий фикр” журнали. – Тошкент, 2014. №1. – Б.104-113. (07.00.00.№15)

16. Жўраев З.М. Ўрта асрлар Шарқ давлатчилигига оид муҳим тарихий манбаларда молия ва иқтисод масаласи: закот ва унинг ҳал этилиши // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2015. №1/2. – Б. 16-21. (07.00.00.№22)

17. Dzhuraev Z.M. Analysis of Mavardi's work "Ahkom" as doctrines of governing a state from the political, social and legal point of view // International Scientific Journal. Theoretical & Applied Science. № 02 (46) 2017. Impact Factor: 6.5. ISPC Generalization of scientific results, Philadelphia, USA. – P. 194 – 201.

II бўлим (II часть; II part)

18. Жўраев З.М. Ал-Мовардий илмий мероси “Ал-аҳком...”нинг Шарқ ва Ғарбда ўрганилиши. “Восток и Запад: аспекты взаимодействия” // Халқаро Илмий конференция материаллари. ЎЗМУ. – Ташкент, 12 мая 2006. – Б.233-239.

19. Жўраев З.М. “Ал-Ҳидоя” асари давлатчилик ва ҳуқуқий асосий манбаси сифатида // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон: Фан, 2007. – Б. 159-162.

20. Жўраев З.М. Намерение – выбор или учение о выборе в труде Маварди “Ал-аҳком-ас-султониййа ва-л-валоёт ад-диниййа” // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. XIII международная заочно-практическая конференция. – Москва, 2013. – С. 77-82.

21. Жўраев З.М. Мовардий “Аҳком” асарининг жаҳондаги қўлёзмалари манбашунослик таснифи; Jurayev Z.M. Classification of world manuscripts source study of Mavardi product «Ahkom» // Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий Кутубхонаси томонидан ташкил этилган: Central Asiya – 2013 “Интернет и информационно-библиотечные ресурсы в науке, образовании, культуре и бизнесе”. – Ташкент, 22 – 26 апреля 2013 г. Халқаро конференция материаллари. – Б. 318-323.

22. Juraev Z.M. UNESCO Memory of the World Training Workshop in the Asia Region // Nomination 8 Republic of Uzbekistan UNESCO MOW Training Workshop in the Asia Region Bishkek, Kyrgyzstan, 17th-20th September, 2014 Nomination form International Memory of the World Register Mavardi's "Ahkom" Manuscript. – Bishkek: Kyrgyzstan, 2014. 17-20 September. – Pp.195-210.

23. Жўраев З.М. Ал-Мовардийнинг визорат ва бош вазир концепцияси борасида // ЎЗМУ фалсафа факультети “Диншунослик ва маънавий-маърифий ишлар” кафедраси “Маънавий-маданий кадриятлар: назарий-методологик масалалари” илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2009. – Б. 102-107.

24. Жўраев З.М. Мовардийнинг “Аҳком-ас-султониййа”, Рўзбехоннинг “Сулук-ал-мулук” асари Ўзбекистон давлатчилиги тарихига оид муҳим

манба // “Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср шаҳар маданияти анъаналари” мавзудаги илмий анжуманига йўлланган маърузалар тўплами. – Тошкент: Yangi nashr, 2010. – Б. 249-251.

25. Жўраев З.М. Ал-Мовардий “Ал-аҳком ас-султонийя ва-л-валоёт ад-динийя” асарининг Шарқ давлат бошқарув тарихини ўрганишда муҳим манба // “Марказий Осиё тарихи, археологияси ва этнологияси масалалари” мавзудаги Республика илмий тўплами. – Тошкент, 2017. 1-қисм. – Б.248-252.

26. Жўраев З.М. Абулҳасан ал-Мовардийнинг илмий мероси // Ахборот-кутубхона хабарномаси: INFOLIB. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий Кутубхонаси, 2018. № 1. – Б. 74-75.

27. Жўраев З.М. Мовардий “Аҳком” асарининг манбавий асослари сифатида Қуръони карим оятларига мурожаат // “Марказий Осиё тарихи, археологияси ва этнологияси масалалари”. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари.– Тошкент. 2018. – Б. 235-240.

Автореферат Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги давлат ва жамият бошқарув академияси қошидаги “Жамият ва бошқарув” журнали таҳририясида 2019 йил 23 июл куни таҳрирдан ўтказилган.